

Ernest Mandel

Van de *Traité d'économie* tot *Der Spätkapitalismus*.

Een odyssee in wetenschap en politiek

JAN WILLEM STUTJE¹

Doctor – Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

"Qui sont les marxistes aujourd'hui, qu'est-ce que ça veut dire hériter? L'héritage n'est pas un bien, une richesse qu'on reçoit et qu'on met en banque, l'héritage c'est une affirmation active, sélective, qui parfois peut être plus ranimée et réaffirmée par des héritiers illégitimes que par des héritiers légitimes; autrement dit, l'engagement politique aujourd'hui passe par la question de savoir ce qu'on va faire de cet héritage, comment on va le mettre en œuvre" (Derrida, 1997).

In de huidige periode van globalisering worden we nadrukkelijk gewezen op het feit dat we niet beschikken over een samenhangende analyse van de kapitalistische ontwikkeling van de laatste vijf – of zeshonderd jaar. Weliswaar is er een omvangrijke literatuur over het ontstaan van het vroege kapitalisme en is veel geschreven over de opkomst en de ontwikkeling van het imperialisme sedert de negentiende eeuw, maar er ontbreekt een historisch goed gefundeerde theorie van de wereldwijde expansie van de kapitalistische productiewijze. Hoewel de wereldsysteembenadering van Immanuel Wallerstein in deze leemte tracht te voorzien, beperkt deze zich tot de sfeer van de circulatie en geeft ze onvoldoende gewicht aan het belang van sociale conflicten.²

¹ Jan Willem Stutje werkt aan een biografie van Ernest Mandel (een project van de Vrije Universiteit Brussel onder supervisie van Professor E. Witte) met steun van het Vlaams Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. Ik dank Marcel van der Linden voor zijn waardevolle commentaar.

² Wallerstein (I.), *The modern world-system*, 3 vols. [1]: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century; [2]: Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750; [3] The second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840s., New York, 1974-1980-1988. Voor een bespreking van Wallersteins werk: Van der Linden (M.), "Global labour history and the Modern World System. Thoughts at the twenty-fifth anniversary of the Fernand-Braudel-Center", *International Review of Social History*, XLVI, December 2001, pp. 423-459. Terecht constateert Van der Linden dat Wallerstein getracht heeft relevante kritiek in het latere werk te incorporeren. Hij wijst met name op kritieken van Robert Brenner en Theda Skocpol. Brenner (R.), "The origins of capitalist development: a critique of neo-smithian marxism", *New Left Review*, juli-augustus 1977, no. 104, pp. 25-92; Skocpol (T.), "Wallerstein's world capitalist system: a theoretical and

Verschillende auteurs, zoals Eric Wolf (1982, 297) en Kay Trimberger (1979-1980, 127-137), menen dat er een alternatief bestaat voor Wallersteins concept van het moderne wereldsysteem: Ernest Mandels theorie van de kapitalistische wereldeconomie als een

"geleed systeem van kapitalistische, halfkapitalistische en prekapitalistische productieverhoudingen, onderling verbonden door kapitalistische ruilverhoudingen en beheerst door de kapitalistische wereldmarkt" (Mandel, 1976, 37).

Mandel legt de nadruk op het historisch belang van sociale strijd, en beschouwt de groei van de kapitalistische productiewijze vanaf het einde van de achttiende eeuw als

"een dialectische eenheid van drie momenten: (a) permanente accumulatie van kapitaal binnen het al kapitalistische productieproces; (b) permanente oorspronkelijke accumulatie van kapitaal buiten het al kapitalistische productieproces; (c) bepaling en begrenzing van het tweede door het eerste, d.w.z. strijd en concurrentie tussen het tweede en het eerste" (*Ibid.*, 36).

Tussen 1940 en 1980 bestudeerde Ernest Mandel (1923-1995) vele aspecten van het kapitalisme. Vrijwel vanaf het begin probeerde deze Belgische marxist de aspecten in hun wereldcontext historisch te situeren. Zijn *magna opera*, *Traité d'économie marxiste* (1962) en *Der Spätkapitalismus* (1972), getuigen ervan.

Dit artikel probeert de wordingsgeschiedenis te ontrafelen van Mandels werk dat in de tweede helft van de vorige eeuw tot de canon behoorde van de politieke economie en dat een grote invloed uitoefende op de generatie van '68. Het volgt de zoektocht van Mandel naar de synthese van het laatkapitalisme, de nieuwe derde fase van het kapitalisme na die van de vrije concurrentie en van het imperialisme. Daarbij tracht het de wisselwerking en soms paradoxale verhouding te laten zien tussen wetenschap en politiek. Mandels

historical critique", *American Journal of Sociology*, 1976-1977, no. 82, pp. 1075-1090. Met Wallerstein hebben ook collega's aanpassingen gemaakt en visies heroverwogen: zie bijvoorbeeld Arrighi, (G.), Hopkins (T.K.), Wallerstein (I.), *Antisystemic movements*, London, 1989; Singer (Beverly J.), "Labor unrest and world-systems analysis: Premises, Concepts and measurement", *Review: a journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems and Civilizations*, XVIII, Winter 1995, no. 1, pp. 7-34; Singer (Beverly J.), *Forces of Labor, Workers' movements and globalization since 1870*, Cambridge, 2003. Maar toch, aldus Van der Linden, lijkt een aantal kritieken fundamentele. Genoemd worden het anachronistische karakter van de theorie, de weinig precieze definitie van kapitalisme en het structuralisme en functionalisme waarin politieke processen gereduceerd worden tot economische (Van der Linden (M.), pp. 424-427).

historische analyse was dan wel niet eurocentrisch, hij bleef aan de arbeidersklasse in de imperialistische landen een sleutelrol toekennen.

Mandel onderscheidde zich van de gangbare interpretaties in het kamp van de *labour economy*. Toch sloot hij zich niet af van het academisch denken. Heterodoxe inzichten verweefde hij in een benadering die de structuur van de burgerlijke maatschappij als "*geschichtlich entstanden*", en "*geschichtlich aufhebbar*" begreep. Welke plaats komt Mandel toe in de traditie van de marxistische wetenschap en waaruit bestaat zijn vernieuwende bijdrage?

In de *Traité d'économie marxiste*, die in 1962 bij Julliard in Parijs verscheen, zocht Mandel naar de oorsprong en ontwikkeling van de belangrijkste economische elementen van prekapitalistische samenlevingen. Hij beschreef het ontstaan van het kapitalisme (zonder overigens een geheel sluitende verklaring van het proces te bieden), reconstrueerde de essentiële bewegingsvormen van het kapitaal en behandelde de ontwikkelingslogica van het monopoliekapitalisme en het moderne imperialisme. Met een historische en analytische weergave van de rol van de handel, het krediet, het geld en het grondbezit, poogde Mandel Marx' erfenis – zo misvormd door het stalinisme en verguisd door het keynesianisme – nieuw leven in te blazen. De studie onttrok zich aan het disciplinerende discours van de koude oorlog en markeerde mede het begin van de Marx-renaissance van de tweede helft van de twintigste eeuw (Meynen, 2004).

De *Traité d'économie marxiste* was een gedurfd experiment. Mandel maakte gebruik van de inzichten van de moderne antropologie, de geschiedenis, de sociologie en de psychologie en verwierp een eenzijdig economische lectuur van het kapitalisme. Hij benadrukte het belang van niet-economische, politieke en culturele variabelen voor een begrip van de geschiedenis. Bovendien hoedde hij zich voor de gangbare citatenjacht. Hij wilde geen *oratio pro domo*, maar een synthese die in de kritiek op het kapitalisme steunde op werk van 'kapitalistische' auteurs en in die op de sovjet economie op sovjetbronnen. De bibliografie besloeg ruim 50 pagina's.

Wie vraagtekens plaatste bij de officiële door Stalin geïnspireerde handboeken, ervoer de sensatie een geschiedenis te lezen – van de neolithische revolutie tot de moderne tijd – die zich niet beperkte tot de westerse geïndustrialiseerde landen, maar die de wereld zelf tot onderwerp had. Mandel spande zich in de stof te 'ontwesteren', als een doel op zich, maar ook omdat de belangstelling voor het marxisme in de niet-westerse wereld groeiende was, en om tegenwicht te bieden aan het beeld dat elke maatschappij dezelfde opeenvolgende stadia had te doorlopen, een theorie, die Marx volgens Mandel overtuigend had verworpen (Mandel, 1968, 20).

Mandels poging het eurocentrisme te overstijgen vroeg om een zelfstandige aandacht voor het prekoloniale Azië maar ook voor Afrika, de wereld van de Islam en het Precolumbiaanse Amerika. Vandaar het belang dat hij toekende aan de op slavernij gebaseerde, semi-feodale en Aziatische productiewijzen. Mandel zocht antwoord op de vraag waarom het kapitalisme zich juist in Europa ontwikkelde en niet in China, India of in de Arabische wereld, samenlevingen die eeuwenlang superieur waren.³

De *Traité d'économie marxiste* was op het ogenblik van verschijnen een van de weinige pogingen geschiedenis te integreren in Marx' economische theorie. Mandel kende de historiografie van de Middeleeuwen en de vroeg moderne economische geschiedenis uitstekend en citeerde uit een breed scala van bronnen, inclusief auteurs als Armando Sapori, Robert Lopez en Raymond de Roover. Onder de titel "De ontwikkeling van het kapitaal" (hoofdstuk 4) schreef Mandel, aldus Jairus Banaji, expert in de vroeg moderne geschiedenis, "one of the best short histories of early capitalism" (Banaji, 2005).

De publicatie van het manuscript had veel voeten in de aarde. Al in 1959 werd de tekst van ruim 1000 bladzijden aangeboden aan de Presses Universitaires de France en aan de oud-trotskist Pierre Naville, die een reeks redigeerde bij het Parijse uitgevershuis Rivière.⁴ Dat de uitgevers een publicatie niet aandurfd, tekende de marginale rol die het onafhankelijke marxistisch denken op dat ogenblik speelde.⁵

Pas in 1961 kreeg Mandel zekerheid bij de grote Parijse uitgever René Julliard.⁶ Aanbevolen door Claude Bourdet, hoofdredacteur van *France-Observateur* ("c'est un garçon absolument remarquable...") toonde de uitgever van onder meer Sagans *Bonjour tristesse* zich bereid in een oplage van 3500 te drukken, mits bij voorinschrijving een verkoop verzekerd werd van

³. Voor een precisering van het begrip 'Anti-Eurocentrism', Wood (E.M), *Against the current*, mei-juni 2001. Samenvattend luidde Mandels redenering: de doorbraak kon niet in het Oosten plaatsvinden omdat de meer ontwikkelde landbouw tot een sterke toename van de bevolking leidde en irrigatie noodzakelijk maakte; daarom centralisatie van het agrarisch surplus; daarom een politiek zwakke bourgeoisie; daarom een discontinu proces van primitieve kapitaalsaccumulatie. In het Westen daarentegen maakte de lagere arbeidsproductiviteit in de landbouw in combinatie met een kleinere bevolkingsomvang fragmentatie van politieke macht mogelijk en zodoende de opkomst van een machtige bourgeoisie, die aan de periodieke onteigening en confiscatie door de adel een einde wist te maken. Vanaf de vijftiende eeuw vond er anders dan in het Oosten een voortdurend proces van accumulatie plaats.

⁴. E. Mandel aan P. Naville, 25 juli 1960, Archief E. Mandel, map 7.

⁵. P. Naville aan E. Mandel, 17 september 1960, Archief E. Mandel, map 7.

⁶. E. Mandel aan D. Guérin, 27 juli 1962, Archief E. Mandel, map 36.

1000 exemplaren zodat het financiële risico aanvaardbaar was.⁷ Mandel kreeg gedaan dat het door hem geleide linkse weekblad *La Gauche* zich met de storting van 20.000 NF garant stelde.⁸ Met een aantal van 760 in België en 613 in Frankrijk werd het doel zonder moeite gehaald.⁹

Mandels *Traité d'économie marxiste* werd in politieke en wetenschappelijke kring met gemengde gevoelens ontvangen. Het viel de grootste lof ten deel – de BRT-radio sprak met ontzag van een vervolg op Marx' *Das Kapital*, – maar ook een oorverdovend stilzwijgen met name van officiële 'socialistische' zijde. Daaraan zal hebben bijgedragen dat Mandel appelleerde aan een kritische, scheppende verbeelding, die onder een jonge generatie aanvanke-lijk nog schoorvoetend, maar weldra versneld veld won. Mandel bemoedigde in de gedachte dat de werkelijkheid veranderbaar was en dat de mens niet voor altijd een slaaf van geld en markteconomie, van ongelijkheid en tirannie hoefde te zijn.

1. MEESTERS EN VRIENDEN

Mandel had tien jaar aan de publicatie gewerkt en –, zo vroeg hij een vriend:

"Si tu vois G(eorge) No(vack), tu peux [...] lui rappeler que ce bouquin est au fond né d'une suggestion qu'il avait faite. Une suggestion qui a fini par prendre forme en 900 pages...."¹⁰

De uit Boston afkomstige filosoof George Novack (1905), wiens eigenlijke naam Yasef Mendel Novograbelski luidde, behoorde voor de oorlog tot de '*New York Intellectuals*', een groep veelal joodse literatoren die in bladen als *Partisan Review*, *Politics* en *Dissent* een forum vonden om aan hun antistalinistisch sentiment uiting te geven. Novack verbleef in 1953 in Parijs. Hij ontmoette er Mandel, met wie hij een passie voor politiek en wetenschap deelde (Wald, 1987, 307).

Novack was niet de enige aan wie Mandel schatplichtig was. In 1948 leerde hij Roman Rosdolsky kennen, die een jaar eerder met vrouw en kind uit Wenen naar de Verenigde Staten emigreerde.¹¹ De in 1898 in Lemberg

⁷ C. Bourdet aan R. Julliard, 31 oktober 1960, Archief E. Mandel, map 31.

⁸ René Julliard, Contrat *Traité d'économie marxiste*, 12 mei 1961. Archief E. Mandel, map 7.

⁹ E. Mandel aan W. Abendroth, 4 november 1961, Archief W. Abendroth, map 66. E. Mandel aan C. Bourgois, 9 mei 1962, Archief E. Mandel, map 7. E. Mandel aan C. Bourgois, 1 juli 1961, Archief E. Mandel, map 7.

¹⁰ E. Mandel aan P. Bloch, 3 oktober 1961, Archief E. Mandel, map 83.

¹¹ E. Mandel aan E. und H. Federn, 3 mei 1948. Archief E. Mandel, map 581.

(Lviv) geboren zoon van een vooraanstaand Oekraïens etnoloog maakte al voor de oorlog naam als historicus en socioloog.¹² Hij studeerde in Praag en in Wenen, waar hij correspondent werd van het in Moskou gevestigde Marx-Engels Instituut met als opdracht het in de archieven aanwezige materiaal over Marx, Engels en de vroege socialistische arbeidersbeweging te verzamelen.

Na het neerslaan van de Schutzbundopstand keerde Rosdolsky in februari 1934 naar Lemberg terug, waar hij tot de oorlog aan de universiteit verbonden bleef. Hij werd actief in de Poolse trotskistische oppositie en ontmoette er de latere Stalin- en Trotsky biograaf Isaac Deutscher.¹³

In Detroit werkte de sober levende Rosdolsky als een onafhankelijk geleerde zonder officiële academische positie, slechts in contact met een kleine kring vrienden. De vriendschap met Mandel duurde voort tot Rosdolsky's dood in september 1967.¹⁴

Het Leitmotiv van de *Traité d'économie marxiste*, zo vertrouwde Mandel hem toe, was:

"Die Grundthesen der marxschen Wirtschaftslehre nicht apodiktisch sondern als Synthese, als Endergebnis aller empirischen Daten der 'offiziellen' Wissenschaft, dar zu stellen".¹⁵

Het ging er niet om te bepalen wat Marx wel of niet had geschreven, maar te toetsen in welke mate de "marxsche Nationalökonomie" door historisch en empirisch onderzoek bevestigd werd.¹⁶

Het eerste ontwerp schreef Mandel in het begin van de jaren vijftig. Onder de titel "Wirtschaftsgeschichte und Begriffe der politischen Ökonomie" moest het werk in de herfst van 1952 bij een Londense uitgever verschijnen, zo luidde de afspraak.¹⁷ Maar na uitstel volgde afstel.

¹² Melville (R.), "Roman Rosdolsky (1898-1967) als Historiker Galiziens und der Habsburgermonarchie" in: R. Rosdolsky, *Untertan und Staat in Galizien, Die Reformen unter Maria Theresia und Joseph II*, Mainz, 1929, pp. VII-XXV; Rosdolsky (E.), *Leben, Motive, Werk* in: R. Rosdolsky, *Zur nationalen Frage: Friedrich Engels und das Problem der geschichtslosen Völker*, Berlin, 1979; Radziejowski (J.), "Roman Rosdolsky: Man, activist, and Scholar", *Science and Society*, 1978, Bd. 42, no. 2, pp. 198-210.

¹³ Singer (D.), "Armed with a pen, notes for a political portrait of Isaac Deutscher" in: D. Horowitz (ed.), *Isaac Deutscher, The man and his work*, London, 1971, p. 33. Syré (L.), *Isaac Deutscher, Marxist, Publizist, Historiker: sein Leben und Werk, 1907-1967*, Hamburg, 1984.

¹⁴ Germain (E.) (ps. E. Mandel), "Roman Rosdolsky", *Quatrième Internationale*, april 1978, pp. 70-72; Mandel (E.), "Roman Rosdolsky" (manuscript), Archief E. Mandel, map 445.

¹⁵ E. Mandel aan R. Rosdolsky, 9 februari 1957, Archief E. Mandel, map 545.

¹⁶ E. Mandel aan R. Rosdolsky, 5 mei 1956, Archief E. Mandel, map 545.

¹⁷ E. Mandel aan E. Federn, 11 augustus 1952, Archief E. Mandel, map 518.

Migraine, depressiviteit, slapeloosheid en hartkloppingen – een psychische en fysieke reactie op Mandels ervaringen in bezettingstijd – hinderden hem (Stutje, 2003), maar ook inhoudelijke problemen vroegen tijd.¹⁸ Met Rosdolsky voerde hij intensief overleg. Kort na aankomst in New York in 1947 wist Rosdolsky de hand te leggen op een van de drie of vier exemplaren van Marx' *Grundrisse*, die in het Westen in omloop waren.¹⁹ Rosdolsky rekende het tot zijn taak dit zelfs onder specialisten onbekende werk – de kraamkamer van *Das Kapital* – te analyseren en de belangrijkste thema's voor een breder publiek toegankelijk te maken.²⁰ Het onderzoek mondde uit in zijn magnum opus, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen Kapitals* (Rosdolsky, 1968), een minutieuze analyse van de ontwikkeling van Marx' denken in de jaren 1850. Pas na veel tegenwerking werd het in mei 1968 in Frankfurt postuum gepubliceerd.

In het onderzoek koos Mandel voor een historische methode.²¹ Ieder theoretisch exposé dat niet op een "genetisch evolutieve" grondslag steunde, was gedoemd de oude leermeester te herhalen, liet hij Rosdolsky weten. "Ich bitte Dich, vor Allem zwei Abschnitte aufmerksam zu lesen (und zu kritisieren)", en dat betrof dan een passage waarin Mandel een antwoord zocht op de vraag waarom de eenvoudige warenproductie en het woeker- en handelskapitaal in West- en Midden-Europa en niet elders tot het moderne kapitalisme voerde.²² Een belangwekkende kwestie, en op een uitdagende wijze behandeld, aldus Rosdolsky, die door een ongeduldige Mandel aangespoord werd zijn hier en daar te laconieke commentaar te preciseren:

"Im Allgemeinen kann wirklich Gutes nie aus einem einzigen Kopf kommen; da müssen sich schon mehrere Dickschädel im Raume stoßen damit die Funken springen".²³

¹⁸. Franken (L.), Bericht der auf Herrn Ernest Mandel vorgenommenen neuropsychischen Untersuchung, 23 november 1962, Archief E. Mandel, map 656.

¹⁹. Dit werk dat in 1857/1858 tot stand kwam, bleef bijna een eeuw ongepubliceerd. De eerste Duitse uitgave van de *Grundrisse* verscheen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in 1939 in Moskou. Slechts enkele exemplaren bereikten het Westen. De tweede editie, Marx (K.), *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Rohentwurf, 1857-1858*, die in 1953 in Berlijn werd herdrukt, kende een bredere verspreiding. Rosdolsky (R.), "Ein neomarxistisches Lehrbuch der politischen Ökonomie", *Kyklos*, 1963, no. 4, p. 651.

²⁰. E. Rosdolsky aan E. Mandel, 8 december 1967, Archief E. Mandel, map 431.

²¹. Voor een uiteenzetting van zijn methode zie de "Introduction" in: E. Mandel, *Traité d'économie marxiste*, Paris, 1962.

²². E. Mandel aan R. Rosdolsky, 5 mei 1956, Archief E. Mandel, map 545.

²³. E. Mandel aan R. Rosdolsky, 21 januari 1957, Archief E. Mandel, map 545.

De wetenschappelijke bloedverwantschap ten spijt, politieke meningsverschillen bleven niet onbesproken. Naar aanleiding van de opstanden in Polen en Hongarije in 1956/1957 ontstak Rosdolsky in woede over het "kinderlijke" optimisme van sommige van Mandels partijgenoten, die de ogen sloten voor de nederlaag.²⁴

"Ich hoffe, Du wirst mir ob dieser offener Kritik nicht zürnen. Ich weiß: eure Absichten sind gewiss die besten. Dennoch darf man sich nicht durch revolutionäre Ungeduld zu linken 'Kinderkrankheiten' hinreißen lassen. [...] Jetzt aber ernsthaft Schluss damit; ich verspreche Dir, nie mehr zu diesem Thema zurückzukehren. Ich bin alt und einsam genug, wozu soll ich unsere Freundschaft aufs Spiel setzen?"²⁵

Twee jaar later toonde Rosdolsky zich minder berustend. Na een kritiek met de allure van een requisitoir eindigde hij:

"Du wirst mir gewiss sehr böse sein, aber 'dixi et salvavi animam meam'. Denn gerade weil mir so ungeheuer viel an der trotzkistischen Bewegung im 'historischen Sinne' liegt, muss ich mich von dem, was Ihr im Namen des Trotzkismus treibt, schärfstens abgrenzen. Du kannst also diesen Brief im gewissen Sinn als einen 'Abschiedsbrief' auffassen".²⁶

Na enige maanden werd de briefwisseling hervat om in juli 1960, maar nu voor langere tijd, onderbroken te worden. Rosdolsky werkte samen met Isaac Deutscher wiens afwijzend oordeel over Trotsky's gevecht om de Vierde Internationale Mandel een doorn in het oog was. Een wederzijdse vriend vertrouwde hij toe:

"Rosdolsky is a very good friend of mine, but who has been a bit cooled (I suppose for political reasons) since a couple of years. I respect him greatly, as I consider him one of the scholars of Marxist economics alive today. On political issues [...] he tends to share Deutscher's views which of course puts him often at cross purposes with us".²⁷

²⁴ R. Rosdolsky aan E. Mandel, 28 januari 1957, Archief E. Mandel, map 545.

²⁵ R. Rosdolsky aan E. Mandel, 15 februari 1957, Archief E. Mandel, map 545.

²⁶ R. Rosdolsky aan E. Mandel, 6 juni 1959, Archief E. Mandel, map 546.

²⁷ E. Mandel aan S. Gordon, 29 mei 1963, Archief E. Mandel, map 306. In 1959 schreef Rosdolsky over de kwestie van de 'arbeidersstaten' een essay, dat pas na zijn dood in 1978 werd gepubliceerd. Rosdolsky (R.), "Zur Analyse der russischen Revolution" (1959) in: U. Wolter (ed.), *Die Sozialismusdebatte, Historische und aktuelle Fragen des Sozialismus*, West Berlin, 1978, pp. 203-236. In *Russia after Stalin* verdedigde Deutscher de these dat het stalinisme een historisch noodzakelijke industrialisatiedictatuur was met als doel Rusland uit zijn sociaal economische achterlijkheid te verlossen. Nu de geforceerde industrialisatie voltooid was, bestond volgens Deutscher een reële kans op een democratisering van het politieke regime. Het zou een geleidelijk van bovenaf gestuurd proces zijn. Deutscher (I.), *Russia after*

2. KRITIEKEN

In februari 1962 was het eindelijk zo ver. Opgetogen liet Mandel weten:

"Mein Buch ist jetzt fertig und ich habe gestern die letzten Bürstenabzüge korrigiert. Es ist ein Wälzer von über 1000 Seiten geworden. Der Transport der Subskriptionsexemplare nach Belgien wird mehr als eine Tonne wiegen; stellt Euch vor: eine Tonne Sprengstoff per Bahn befördert..."²⁸

Vanaf het begin ontmoette de *Traité* geestdriftige maar ook kritische reacties. Tegenover Isaac Deutscher sprak de Belgische historicus Marcel Liebman van "an important contribution to marxist thinking". Alleen te betreuren dat het hoofdstuk over de Sovjet economie "so blatantly uninformed and unfair [is] to the present trends of evolution in Russia".²⁹ Deutscher deelde de kritiek.³⁰

Ook de dissidente Belgische trotskist Georges Vereeken vroeg Deutscher om een reactie.³¹

"Que ce soit un grand travailleur, un érudit, je suis le premier à le reconnaître. Mais quant à le considérer comme un marxiste qui nous apportera de nouvelles vues sur l'évolution de notre planète, là j'ai des doutes",

aldus Vereekens zuinige commentaar.³² Deutschers waardering was er niet minder om. Hij prees "de grote wetenschappelijke verdienste" van het boek, op welke – zo liet hij Rosdolsky weten "we have been waiting since many, many years".³³

Mandel en Deutscher ontmoetten elkaar voor het eerst in mei 1962 in Londen en Deutscher beloofde bij die gelegenheid het werk in *The Economist* te bespreken.³⁴ Deutscher, die de laatste hand legde aan zijn Trotsky-trilogie, was al sinds de oorlog aan het huisorgaan van de Londense City verbonden (Singer, 1971). De bespreking verscheen onder de titel *Marxist Heretic*, uit

Stalin, London, 1953. Vgl.: Van der Linden (M.), *Het westers marxisme en de Sovjet Unie, Hoofdlijnen van structurele maatschappijkritiek (1917-1985)*, Amsterdam, 1989.

²⁸. E. Mandel aan E. und H. Federn, 18 februari 1962, Archief E. Mandel, map 33.

²⁹. M. Liebman aan I. Deutscher, 3 mei 1962, Archief I. Deutscher, map 42.

³⁰. I. Deutscher aan M. Liebman, 20 mei 1962, Archief I. Deutscher, map 42.

³¹. I. Deutscher aan G. Vereeken, 16 mei 1962, Archief I. Deutscher, map 44.

³². G. Vereeken aan I. Deutscher, 9 juni 1962, Archief I. Deutscher, map 44.

³³. I. Deutscher aan R. Rosdolsky, 30 april 1962, Archief R. Rosdolsky, map 46.

³⁴. E. Mandel aan C. Bourgois, 9 mei 1962, Archief E. Mandel, map 7.

de pen van de auteur van *Heretics and renegades* een onloochenbaar tribuut.³⁵ Mandel, aldus Deutscher,

"is an independent thinker, combining an exceptionally wide erudition with a remarkable lucidity and fluency of expression. His treatise is by far the best popularisation of Marx' economic theory that has appeared for forty or fifty years. And it is far more than that – an ambitious, and largely successful attempt to bring the doctrine up to date".

Zwakheden waren er zeker, maar "no student can afford to ignore this very important work".³⁶

De toegezwaaide lof overrompelde Mandel:

"I'm sure I don't deserve half your praise, and there are certainly much more weaknesses in the book than those you mention".³⁷

Meer vleiende besprekingen volgden onder andere in *New Left Review*, in het Italiaanse *Critica marxista*, in *Survey*, in *Socialistische Standpunten*, het Parijse *l'Express*, *La nouvelle revue marxiste*, en het in Parijs verschijnende *Combat*. André Barjonet, economisch specialist van de CGT, Lucien Laurat, Maximilien Rubel, de Joegoslaaf Rudi Supek en de Britse communist Maurice Dobb wijdden er uitgebreide beschouwingen aan.³⁸ André Renard, Jacques Defay en Oskar Lange lieten per brief hun enthousiasme blijken. Het boek zou talloze herdrukken en vertalingen kennen, van het Spaans tot het Japans, van het Hindi tot het Hebreeuws.

Bij het uitkomen van de Engelstalige editie verscheen *The New York Review of Books* met een bespreking van de hand van Robert L. Heilbroner, hoogleraar aan de New School of Social Research in New York.³⁹ Hij juichte de publicatie toe als "an event of great importance". "Not only interesting,

³⁵. Deutscher (I.), *Heretics and renegades, and other essays*, London, 1955. Deutscher maakte een wezenlijk onderscheid tussen *heretics* en *renegades*. De laatste categorie brak met het stalinisme, zogenaamd omwille van de socialistische orthodoxie; ze geraakte echter al snel op drift om te eindigen als onkritische steunpilaar van het establishment.

³⁶. Deutscher (I.), "Marxist heretic, *Traité d'économie marxiste*", *The Economist*, 22 september 1962, p. 1118.

³⁷. E. Mandel aan I. Deutscher, 23 september 1962, Archief I. Deutscher, map 47.

³⁸. Dickenson (H.D.), "Contemporary Marxist economics", *New Left Review*, oktober 1963, no. 21, pp. 30-36; Barjonet (A.) in: *Économie et politique* (juni, juli 1963); Laurat (L.) in: *Le contrat Social*, mei, juni 1963; Rubel (M.) in: *L'Année sociologique* 1963; Supek (R.) in: *Praxis*, 1966, no. 2; Dobb (M.) in: *The morning star*, 2 januari 1969.

³⁹. Heilbroner (R.L.), "Marxism: For and Against", *The New York Review of Books*, XII, 5 juni 1969, no. 11, pp. 14-17.

but, in its broad historical outlines persuasive". Een uitnodiging om marxist te worden, ware het niet dat juist

"in reading so free a work as Mandel's [...] the limitations of Marxism and Marxian economics also stand forth, at least in my eyes – limitations that make it impossible for me to be a formal Marxist".

Tot de beperkingen rekende de neoklassieke econoom "het geloof in dialectiek en klassenstrijd" als fundament van de menselijke geschiedenis. Niet elke historische ervaring paste zo'n Procrustes' bed. Desondanks prees hij het werk als een "masterful representation of Marxism".

Nieuwsgierig bleef Mandel naar het oordeel van Rosdolsky. Hij zond hem een exemplaar van het boek, maar een reactie bleef uit. Aan de jonge marxist en Hegel-kenner de Zwitser Otto Morf (Korsch, 2001, 1527) liet Rosdolsky weten de *Traité* "zwak" te vinden. De studie had aan kracht kunnen winnen als deze in breder kring besproken was.⁴⁰ Mandel bleef over dat oordeel in onwetendheid. Rosdolsky schrok nu eenmaal terug voor een te strenge kritiek, zeker als het werk betrof van vrienden die hij als serieuze onderzoekers beschouwde. Ook Deutscher beklagde zich wel dat Rosdolsky zich te vaak op de oppervlakte hield.⁴¹

Pas in 1964 en na veel aandrang – "Warum hast du mir nicht mehr Kritik über mein Buch geschickt [...]? Ich wäre Dir für eine eingehendere Kritik sehr dankbar" – biechtte Rosdolsky op zich in een lastig parket gebracht te voelen. Te vaak had hij moeten ervaren dat auteurs geen kritiek verdroegen "so hat z.B. neulich Isaac (Deutscher) wegen meiner Kritik an seinem III. Band (The prophet outcast. Trotsky 1929-1940) *mit mir gebrochen!*" und ich halte mich deshalb meist zurück".⁴² Maar nu Mandel aandrong...!

In een drietal punten vatte Rosdolsky zijn bezwaar samen. Om te beginnen zou Mandel Marx' economische methode opgeofferd hebben aan zijn behoefte zich tot een breder publiek te wenden. Hij was te zeer "im Stofflichen" opgegaan en had daarmee de specifieke dialectische methode van Marx, de ziel van zijn economische leer, prijsgegeven. Vervolgens was Mandel onduidelijk gebleven over wat Rosdolsky beschouwde als de kern van het marxisme, 'de ineenstortingstheorie'. Daarin onderscheidde het revolutionair marxisme zich van neomarxistische harmonietheoretici als Rudolf Hilferding en Otto Bauer. Tegen hen had Mandel zich te weinig gekant. Tenslotte bleef

⁴⁰. R. Rosdolsky aan O. Morf, 11 augustus 1962; R. Rosdolsky aan O. Morf, 17 april 1963, Archief R. Rosdolsky, map 299.

⁴¹. I. Deutscher aan R. Rosdolsky, 14 april 1962, Archief I. Deutscher, map 87.

⁴². R. Rosdolsky aan E. Mandel, 18 januari 1964, Archief E. Mandel, map 215.

Mandel, volgens zijn criticus, te vaag in de kwestie van 'de dalende winstvoet' en 'de crisistheorie'.

Mandel moest begrijpen dat hij, Rosdolsky – *rebus sic stantibus* – niet in het openbaar over het boek wilde schrijven. Ter wille van de beweging was een zo gunstig mogelijke publiciteit allernoodzakelijkst: "Du hast mich aber gezwungen, Dir meine Meinung zu sagen, – und ich hoffe nur, dass Du anders als Isaac reagieren wirst".⁴³

3. THE ECONOMICS OF NEO-CAPITALISM

In de inleiding bij de Italiaanse vertaling van de *Traité d'économie marxiste* – drie jaar na het verschijnen van de eerste Franse editie – constateerde Mandel dat het debat over de contradicties van het kapitalisme een hoge vlucht nam. In het midden latend in hoeverre de *Traité* een rol speelde, kondigde hij een nieuw boek aan – gewijd aan wat hij "neokapitalisme" en "neokolonialisme" noemde –, waarin hij aandacht hoopte te besteden aan de verhouding tussen economische groei en sociale structuur en de misvormende weerslag daarvan op de gangbare economische theorie (Mandel, 1965).⁴⁴

In april 1964 had hij een kort artikel gepubliceerd in *The Socialist Register* – het in Londen verschijnende jaarboek onder redactie van Ralph Miliband en John Saville –, onder de titel *The economics of Neo-Capitalism* (Mandel, 1964 B; Newman, 2002). Het aangekondigde boek beoogde een uitwerking te zijn van dit essay, dat nog hetzelfde jaar ook in Sartres *Les temps modernes* verscheen (Mandel, 1964 A). Het plan zag er veelbelovend uit, acht hoofdstukken, driehonderd bladzijden, te voltooien binnen zes maanden.⁴⁵ Het zou echter geen half jaar maar bijna tien jaar duren voor het manuscript – sterk uitgebreid en met als titel *Der Spätkapitalismus* – bij het Duitse Suhrkamp Verlag werd ingeleverd (Mandel, 1972).

In *The economics of Neo-Capitalism* sprak Mandel de overtuiging uit dat na de fases van de vrije concurrentie en van het imperialisme een nieuwe derde fase in de geschiedenis van het kapitalisme was ingetreden, die hij hier

⁴³ R. Rosdolsky aan E. Mandel, 18 januari 1964, Archief E. Mandel, map 215.

⁴⁴ In het voorwoord van de tweede editie van de *Traité d'économie marxiste* (1969) wordt geconstateerd dat het boek in een tiental talen verschenen is en dat het in een vijftigtal publicaties werd besproken.

⁴⁵ E. Mandel aan C. Bourgois, 31 oktober 1963, Archief E. Mandel, map 4. E. Mandel aan cher ami, 3 december 1963, Archief E. Mandel, map 86.

nog met de term 'Neokapitalisme', elders met 'Kapitalisme in verval'⁴⁶ en ten slotte met *Spätkapitalismus* zou aanduiden. Over de anatomie ervan had hij eerder zijn gedachten laten gaan in de lente van 1963 in een aantal lezingen op een kaderweekend in Parijs van de Parti Socialiste Unifié (PSU), dat gepubliceerd werd als *Initiation à la théorie économique marxiste* (Mandel, 1964 C).

De uitzonderlijke expansie in de geïndustrialiseerde wereld na de oorlog was volgens Mandel niet in de eerste plaats te danken aan de wederopbouw, maar aan wat hij een derde industriële – "permanent technologische" – revolutie noemde, samenhangend met een gewijzigd klimaat waarin de kapitalistische productiewijze zich ontwikkelde: een ononderbroken wapenwedloop, een toenemende staatsinterventie in het economisch leven, planning en permanente inflatie waren er de kenmerken van (Mandel, 1964 B, 57-65). Mandel onderstreepte dat door de nieuwe functioneringswijze van het systeem de algemene ontwikkelingswetten van het kapitaal, zoals door Marx aan het licht gebracht, geenszins buiten werking waren gesteld. De nieuwe fase was zowel een voortzetting als een gedeeltelijke ontkenning van de imperialistische fase, zoals de imperialistische fase zowel een continuering als een gedeeltelijke ontkenning was van het kapitalisme van de vrije concurrentie.

Tot een gedetailleerde analyse kwam Mandel niet. Wel ontwikkelde hij het begin van een raamwerk dat hem toestond economische, politieke, technologische en sociale factoren en variabelen met elkaar te verbinden, recht doende aan de interne dynamiek van het kapitalisme.

In de *Traité* had Mandel het cyclische verloop van de kapitalistische ontwikkeling nog in navolging van Marx geanalyseerd als schommelingen van korte duur bepaald door periodieke industriële crises (Mandel, 1962, 9-45). Andere tijdspannen werden niet onderzocht. In de bijdrage aan *The Socialist Register* verbreedde Mandel het perspectief. Hij situeerde de naoorlogse expansie in de lange golven van kapitalistische ontwikkeling, een theorie waarvoor Parvus en Van Gelderen aan het begin van de eeuw, Kondratieff en Trotsky in de jaren twintig en Schumpeter in de jaren dertig de eerste bouwstenen hadden gelegd (Louçã, 1999, 104). Het was een benadering die Mandel tot de gedurfde uitspraak verleide dat het einde aan de "golden days of capitalism" spoedig in zicht was.⁴⁷

⁴⁶. Bijvoorbeeld in het nawoord bij de tweede editie van de *Traité d'économie marxiste*, Paris 1969.

⁴⁷. Mandel (E.), "The economics of Neo-Capitalism", *The Socialist Register*, 1964, p. 63. In 1965 publiceerde Ernest Germain (E. Mandel): "De Gaulle doesn't know it, but the golden days of world capitalism are gone forever", *World Outlook*, III, 19 februari 1965, no. 7, pp. 7-10.

Met het artikel kwam Mandel tegemoet aan Roman Rosdolsky die de *Traité* in de behandeling van de crisistheorie tekort vond schieten. Weliswaar had Mandel zich tegen harmonietheoretici van uiteenlopende signatuur (van neomarxisten als Rudolf Hilferding en Otto Bauer tot neokeynsianen als Paul A. Samuelson en John K. Galbraith) gekeerd en had hij de onontkoombaarheid van crisis en recessie onderstreept (Mandel, 1962, 188-198), tot een systematische analyse van de ineenstortingtheorie, kernstuk van het marxisme, was hij niet gekomen.⁴⁸ Bovendien beschouwde Rosdolsky Mandels synthese van onderconsumptietheorie en disproportionaliteitstheorie, – twee invloedrijke verklaringsmodellen van de economische cyclus –, als onjuist: "Marx war ein Gegner beider dieser Theorien; wie kann man sie also vom marxistischen Standpunkt 'versöhnen'?"⁴⁹

Met het artikel meende Mandel aan de zwakte van de *Traité*, – met name aan het in zijn ogen te descriptieve veertiende hoofdstuk "L'époque de déclin du capitalisme" –, een tegenwicht te hebben geboden. Het was een exposé dat in een omvangrijker synthese van de derde fase van het kapitalisme zou moeten worden opgenomen. Toen de analyse in 1969 nog niet was afgerond, besloot Mandel het essay in arren moede als bijlage in de tweede Franse editie van de *Traité* op te nemen (Mandel, 1969 E).

4. ROSA LUXEMBURG OP DE KOP GEZET

Kwam het in deze jaren niet tot een synthese van het laatkapitalisme, wel nam Mandel in minder omvangrijke geschriften de gelegenheid te baat de analyse te systematiseren en theoretische plooien glad te strijken.⁵⁰ Al kort na

⁴⁸ In theoretische zin wordt het probleem aangesneden in een hoofdstuk gewijd aan de tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet. Mandel (E.), *Traité d'économie marxiste*, Paris, 1962, t. I, p. 205.

⁴⁹ R. Rosdolsky aan E. Mandel, 12 maart 1964, Archief E. Mandel, map 217.

⁵⁰ Tot het belangrijkste werk behoort: Mandel (E.), "Initiation à la théorie économique marxiste", Paris, Études et Documentations Internationales, 1964, 57 pp. (*Les cahiers du centre d'études socialistes*, nos. 39-41); Mandel (E.), "The economics of Neo-Capitalism", *The Socialist Register*, 1964, pp. 56-67; Mandel (E.), "After Imperialism", *New Left Review*, 1964, no. 25, pp. 17-25; Mandel (E.), "Westeuropäische Arbeiterbewegung im Neokapitalismus" in: *Neokapitalismus, Rüstungswirtschaft, Westeuropäische Arbeiterbewegung: Protokoll einer Tagung des Sozialistischen Bundes und des Sozialistischen Deutschen Studentenbundes vom 6. und 7. November 1965 in Frankfurt am Main*, Frankfurt, 1966, pp. 85-106; Mandel (E.), *La formation de la pensée économique de Karl Marx, de 1843 jusqu'à la rédaction du "Capital", étude génétique*, Paris, 1967; Mandel (E.), "Surplus Capital and realization of surplus value", *International Socialist Review*, XXIX, 1967, no. 1, pp. 56-64; Mandel (E.), "The labour theory

het verschijnen van de *Traité* kreeg hij daartoe een uitnodiging van de van geboorte Roemeense filosoof Lucien Goldmann.

De aan de Parijse Sorbonne docerende Goldmann redigeerde "Une histoire de la pensée marxiste" in zes delen en vroeg Mandel een bijdrage met als thema "La pensée économique de Marx jusqu'à la parution du Capital".⁵¹ Ook Marcuse, Colletti, Lefebvre, Abendroth, Dobb en Deutscher werden aangezocht. De voortgang van het project stagneerde en toen Mandel het essay van ruim zeventig bladzijden in augustus 1965 inleverde,⁵² bleek Goldmann zo door studie in beslag genomen dat van voltooiën niets meer kwam.⁵³ Mandel besloot zijn bijdrage te bewerken tot een publicatie die in 1967 bij François Maspéro onder de titel *La Formation de la pensée économique de Karl Marx, de 1843 jusqu'à la rédaction du 'Capital', étude génétique* verscheen, precies honderd jaar na de uitgave van het eerste deel van Marx' *Das Kapital*.⁵⁴

In de studie volgde Mandel de ontwikkeling van Marx' denken op de voet. Hij deed uit de doeken hoe Marx na eerst de arbeidswaardeleer verworpen te hebben er via Ricardo toe kwam deze te aanvaarden en te verbeteren (Mandel, 1967, 40-52). Hij besprak Marx' belangrijkste economische ontdekkingen voordat hij *Das Kapital* concipieerde en schetste de verhouding tussen het denken van de 'jonge' Marx en het latere werk. In detail analyseerde hij de plaats die het begrip 'Entfremdung' in de verschillende fases van Marx' intellectuele ontwikkeling innam, en welk belang aan het concept toekwam in de theorie in het algemeen. Met een fascinerend hoofdstuk over de Aziatische productiewijze droeg Mandel tenslotte bij aan het in 1964 geopende debat in *La Pensée*, het theoretische orgaan van de Franse communistische partij,

of value and monopoly capitalism", *International Socialist Review*, XXVIII, 1967, no. 4, pp. 29-42; Mandel (E.), "International capitalism and 'Supra-Nationality': the common market", *Socialist Register*, 1967, pp. 27-41; Mandel (E.), "Kritik der Wachstumstheorie im Geiste des Kapitals" in: W. Euchner, A. Schmidt (eds.), *Kritik der politischen Ökonomie heute 100 Jahre 'Kapital'*, Frankfurt/Wien, 1968, pp. 96-114; Mandel (E.), "Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt" in: *Folgen einer Theorie, Essays über Das Kapital von Karl Marx*, Frankfurt, 1967, pp. 71-93; Mandel (E.), *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika*, Frankfurt am Main, 1968; Mandel (E.), *Die Deutsche Wirtschaftskrise, Lehren der Rezession 1966/1967*, Frankfurt am Main, 1969; Mandel (E.), "Althusser corrects Marx", *International Socialist Review*, XXXI, 1969, no. 5, pp. 6-9, 45-49; Mandel (E.), "The Laws of uneven development", *New Left Review*, 1970, no. 59, pp. 19-38.

⁵¹ L. Goldmann aan E. Mandel, 1 oktober 1962, Archief E. Mandel, map 4.

⁵² E. Mandel aan L. Goldmann, 30 augustus 1965, Archief E. Mandel, map 4.

⁵³ L. Goldmann aan E. Mandel, 17 januari 1966, Archief E. Mandel, map 4.

⁵⁴ E. Mandel aan F. Maspéro, 8 november 1966, Archief E. Mandel, map 4. Mandel (E.), *La Formation de la pensée économique de Karl Marx, de 1843 jusqu'à la rédaction du 'Capital', étude génétique*, Paris, 1967.

gewijd aan het al dan niet unilineaire karakter van de opeenvolging van de productiewijzen.⁵⁵

De neiging bestond alle maatschappijformaties die niet in het unilineaire schema pasten,⁵⁶ aan te duiden als Aziatische productiewijze, waarmee het begrip zijn analytische specificiteit kwijtraakte.⁵⁷ Mandel herinnerde eraan dat Marx en Engels het concept niet ontwikkelden om een of andere primitieve samenleving aan de vergetelheid te ontrukken.⁵⁸ Het diende hen om de Indiase en Chinese maatschappij te karakteriseren op het moment dat deze met het Europees industrieel kapitaal in de 18de eeuw in aanraking kwam. Om de vraag kortom: waarom India, China, Egypte en de Islamitische wereld die gedurende duizenden jaren het centrum vormden van de rituele en materiële cultuur, een andere en contrasterende ontwikkeling doormaakten dan West- en Zuid-Europa. "Marx", aldus Mandel,

"ne s'attarde sur les 'formes qui précèdent la production capitaliste' que pour mettre en lumière, *de manière négative*, les facteurs qui ont conduit en Europe, positivement, à l'épanouissement du capital et du capitalisme" (Mandel, 1967, 133).

⁵⁵ Met een speciaal aan het thema gewijd nummer opende *La Pensée* het debat: *La Pensée*, 1964, no. 114.

⁵⁶ In 1919 stelde Lenin: "de ontwikkeling van alle mensenmaatschappijen in de loop van duizenden jaren [...] toont ons een algemene wetmatigheid [...] en wel zodanig dat we eerst een klasseloze maatschappij hebben [...]; daarna een maatschappij die op slavernij berust, [...]. Op deze vorm volgde historisch een andere vorm: de lijfeigenschap [...]. Naarmate de handel zich uitbreidde en een wereldmarkt tot stand kwam, naarmate het geldverkeer zich ontwikkelde, ontstond voorts in de maatschappij van de lijfeigenen een nieuwe klasse, de klasse van de kapitalisten. Uit de waar, uit de warenruil, uit de opkomst van de macht van het geld ontstond de macht van het kapitaal. [...] Dit fundamentele feit – de overgang van de maatschappij uit de primitieve slavernij naar de lijfeigenschap en tenslotte naar het kapitalisme – moet men steeds voor ogen houden [...]" Lenin (V.I.), "Over de staat", *Keuze uit zijn werken*, band 3, Moskou 1975, pp. 256-257. In 1938 werd een schema van vaststaande stadia – oergemeenschap-slavernij-feodalisme-kapitalisme-socialisme door Stalin gecodificeerd in de *Geschiedenis van de Verenigde Communistische Partij van de Sovjetunie (Bolsjewiki), Korte leergang*. Marx' begrip Aziatische productiewijze verdween vervolgens twee decennia uit zicht tot Karl August Wittfogel met zijn monumentale *Oriental Despotism* daar opnieuw aandacht voor vroeg. Wittfogel (K.A.), *Oriental despotism, A comparative study of total power*, New Haven, 1957.

⁵⁷ De Aziatische productiewijze zou in het bijzonder daar zijn ontstaan waar grote openbare werken (irrigatiestelsels) noodzakelijk waren, de verspreide dorpsgemeenschappen waar privé-bezit van de grond ontbrak, de werken niet konden uitvoeren en een krachtige centrale instantie noodzakelijk maakte, die – zich het sociaal meerproduct toe-eigenend – een machtige stabiele sociale laag in het leven riep. Vandaar de term "oriental despotism". Vgl. Sofri (G.), *Über asiatische Produktionsweise*, Frankfurt/M, 1972.

⁵⁸ Marx ontwikkelde zijn gedachten over de Aziatische productiewijze met name in de *Grundrisse*. Marx (K.), *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, 2 Bände, Berlin, 1953.

Mandel hechtte er aan de verklaring voor de ontwikkeling van het kapitalisme als wereldsysteem te ontwestersen en dit non-eurocentrisme vroeg om een zelfstandige aandacht voor het prekoloniale Azië maar ook voor Afrika, de wereld van de Islam en het Precolumbiaanse Amerika. Vandaar het belang dat hij toekende aan de op slavernij gebaseerde, semi-feodale en Aziatische productiewijzen.⁵⁹ De vulgarisatoren van het marxisme hadden slechts verwarring gezaaid met de theorie van de opeenvolgende stadia, die de maatschappij in de gehele wereld noodzakelijk zou moeten doorlopen. Ze gaven zich geen rekenschap van de diversiteit, – van het naast elkaar bestaan van een kapitalistische, een semi-kapitalistische en een prekapitalistische wereld. Voor Mandel was die variëteit juist eigen aan de wereldeconomie en geen tijdelijke toestand, die op den duur door een zogenaamde algemene wet van kapitalistische ontwikkeling zou worden opgeheven. Er bestond geen universalisering van de kapitalistische productiewijze, zoals Rosa Luxemburg had trachten aan te tonen (Luxemburg, 1913). Juist omdat een industriële revolutie in andere cultuurgebieden dan de Europese tussen de 16de en 19de eeuw uitbleef, voorkwam de wereldmarkt onder invloed van internationale concentratieprocessen dat in de 'derde wereld' een succesvolle sprong van de 'oorspronkelijke accumulatie' van geldkapitaal naar een 'oorspronkelijke accumulatie' van industriekapitaal plaatsvond. Sindsdien, aldus Mandel, betekende

"de ontwikkeling van het kapitalisme ook de ontwikkeling van onderontwikkeling (van landen, streken, economische en industriële branches), waarbij in een dialectische eenheid de één noodzakelijkerwijs de ander bepaalt" (Mandel, 1980, 430-431).

Marx' klassieke dictum dat achtergebleven landen in ontwikkelde landen hun toekomst weerspiegeld zien, heeft in het tijdperk van het imperialisme zijn algemene geldigheid verloren. In plaats van een algemene wet van kapitalistische ontwikkeling herbevestigde Mandel de wet van de ongelijke en gecombineerde ontwikkeling: een kapitalisme dat omwille van zijn expansie pre- of niet-kapitalistische landen, sectoren en regio's produceert en in stand houdt.⁶⁰ Rosa Luxemburg op de kop gezet.⁶¹

⁵⁹ Als voorbeelden van niet-kapitalistische productiewijzen die meer dan een eeuw lang in toenemende mate in de kapitalistische wereldmarkt integreerden, noemde Mandel de plantages in West-Indië tussen 1650-1800, het Zuiden van de Verenigde Staten tussen 1650-1850, de economie van grote delen van Zuid- en Oost-Europa in de achttiende eeuw, de Chinese economie in de negentiende eeuw. Mandel (E.), *De economische theorie van het marxisme*, 1980, deel 2, Nawoord bij de tweede Franse uitgave, p. 432.

⁶⁰ Volgens Mandel kan de derde wereld zich in het imperialistisch tijdvak alleen van zijn onderontwikkeling bevrijden door de interne en externe uitbuitingsverhoudingen radicaal te wij-

5. CONTRE ALTHUSSER

La formation de la pensée économique de Karl Marx riep niet alleen debat op over de 'Aziatische productiewijze'. Nog spraakmakender waren Mandels ideeën over de betekenis van Marx' *Frühschriften – Die Ökonomisch-philosophische Manuskripte* van 1844 en *Die deutsche Ideologie* van 1845.⁶² In het hoofdstuk "Manuscris de 1844 aux *Grundrisse*: d'une conception anthropologique à une conception historique de l'aliénation" koos Mandel positie in het in Europa en in de Verenigde Staten woedende dispuut over het begrip 'Vervreemding', dat nieuw leven was ingeblazen met de publicatie in 1965 van *Pour Marx* en *Lire le Capital* door de Franse communist en filosoof Louis Althusser.⁶³

In welke verhouding stond het jeugdwerk van Marx tot de *Grundrisse* en *Das Kapital*? Behield Marx de antropologisch gefundeerde notie van 'vervreemding' – een vervreemding, opgevat als eigen aan de menselijke natuur –

zigen. Dit vergt een omwenteling die de landen met de kapitalistische wereldmarkt moet doen breken.

⁶¹ In het in 1967 verschenen *La Formation de la pensée économique de Karl Marx* had Mandel zich slechts indirect – via het debat over de Aziatische productiewijze – over 'ontwikkeling en onderontwikkeling' geuit. Uitgebreid kwam Mandel er dat jaar op terug in: Mandel (E.), "Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt" in: *Folgen einer Theorie. Essays über Das Kapital von Karl Marx*, Frankfurt am Main, 1967, pp. 71-93. Voorts in een kritiek op Baran (P.A.), Sweezy (P.M.), *Monopoly Capital, an essay on the American economic and social order*, New York, 1966; in Mandel (E.), "The labour theory of value and monopoly capital", *International Socialist Review*, XXVIII, juli-augustus 1967, no. 4, pp. 29-42; in het nawoord bij de tweede Franse uitgave van Mandel (E.), *Traité d'économie marxiste*, 2ème éd. (sans index, mais augmentée d'une annexe "L'apogée du néo-capitalisme et ses lendemains"), Paris, 1969; in Germain (E.), "The industrialization of backward countries" in: A.R. Desai, *Rural Sociology in India*, Bombay, 1969, pp. 925-939.

⁶² Naast Marx (K.), Engels (F.), *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* van 1844 (in Marx (K.), Engels (F.), *Kleine ökonomische Schriften*, Berlin, 1955) en Marx (K.), Engels (F.), *Die deutsche Ideologie* van 1845 (Berlin, 1953) werd in de controverse ook regelmatig gerefereerd aan Marx (K.), *Das Elend der Philosophie* van 1847 (Stuttgart, 1920) en Marx (K.), *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* van 1857-1858 (2 Bände, Berlin, 1953). Jürgen Rojahn toonde in 1983 in de *International Review of Social History* aan dat Marx' *Frühschriften* filologisch geen eenheid vormen. Rojahn (J.), "Der Fall der sogenannten 'Ökonomisch-philosophischen Manuskripte aus dem Jahre 1844'", *International Review of Social History*, 1983, vol. 28, pp. 2-50.

⁶³ Althusser (L.), *Pour Marx*, Paris, 1965. Althusser (L.), *Lire le capital*, 2 vol., Paris, 1965. Volgens Mandel namen meer dan 100 auteurs deel aan het debat, zie: Mandel (E.), "The causes of alienation" in: *The marxist theory of alienation: Three Essays by Ernest Mandel and Georg Novack*, New York, 1970, pp. 13-30.

zoals hij deze bij Hegel had aangetroffen?⁶⁴ Of was er discontinuïteit en moest er gesproken worden van verschillende fases in Marx' denken.? En zo ja: hoe zagen de fases er dan uit?

Mandel onderscheidde drie verschillende opvattingen (Mandel, 1967, 160). De eerste ontkende dat er een verschil bestond tussen de 'jonge' en de 'oude' Marx en zag de kern van *Das Kapital* – 'de vervreemde arbeid' – al impliciet aanwezig in de *Manuscripts*.⁶⁵

Een tweede groep meende dat 'de' Marx van de *Manuscripts* het probleem van de vervreemde arbeid 'integraler' behandelde dan 'de' Marx van *Das Kapital*; dat de 'jonge' Marx aan het idee een ethische, antropologische en filosofische dimensie had gegeven.⁶⁶ Nu eens werden de twee 'Marx-en' tegenover elkaar geplaatst, dan weer werd *Das Kapital* in het licht van de *Manuscripts* geherinterpreteerd.

Mandel deelde Habermas' kritiek dat beide tendensen geen rekening hielden met het onderscheid tussen een antropologisch en een historisch arbeidsbegrip (Habermas, 1963) en dat men niet wilde inzien dat 'de' Marx van *Das Kapital* het metafysische concept van 1844 had laten vallen.

De laatste groep – met als invloedrijke vertegenwoordiger Louis Althusser – bracht naar voren dat de 'vervreemde arbeid' van de jonge Marx in tegenpraak was met de economische analyse van *Das Kapital* en dat het vreemdingsconcept Marx belemmerd had de arbeidswaardeleer te aanvaarden.⁶⁷ 'Vreemding' was in zijn ogen een premarxistisch begrip dat Marx moest verwerpen alvorens hij een begin kon maken met zijn wetenschappelijk werk.⁶⁸

Mandel kon zich in geen van de standpunten vinden. Enerzijds erkende hij de discontinuïteit in Marx' denken, anderzijds verwierp hij de gedachte dat Marx het vreemdingsbegrip over boord had gezet. Volgens Mandel onderging het concept een kwalitatieve verandering, analoog aan de transfor-

^{64.} Het concept van vervreemdende en vervreemde arbeid werd door Hegel uitgewerkt in Hegel (G.W.F.), *Die Wissenschaft der Logik*, Leipzig, 1948 en in Hegel (G.W.F.), *Phänomenologie des Geistes*, Berlin, 1964.

^{65.} Tot de eerste groep rekende Mandel socialistische auteurs als Erich Fromm en Maximilian Rubel, katholieke Marx-vorsers als R.D. Bigo en R.P. Calvez, maar ook een partijcommunist als Palmiro Togliatti.

^{66.} Tot de tweede groep behoorden volgens Mandel Heinrich Popitz, Heinrich Weinstock, Jacob Hommes, Karl Löwith, ten dele ook Herbert Marcuse en Hendrik de Man.

^{67.} Over Althusser: Althusser (L.), *L'avenir dure longtemps suivies de Les Faits, Autobiographies*, 1992; Elliot (G.), *Althusser, the detour of theory*, London-New York, 1987; Resch (R.P.), *Althusser and the renewal of Marxist social theory*, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1992; Kaplan (E.A.), Sprinker (M.) (eds.), *The Althusserian Legacy*, London-New York, 1993.

^{68.} Vertegenwoordigers van de laatste groep waren Wolfgang Jahn, Auguste Cornu, Emile Bottigelli, Manfred Buhr en Louis Althusser.

matie van Marx' filosofisch en antropologisch gefundeerde denken naar een denken in historisch materialistische categorieën. Een transformatie die een voorzichtig eerste beslag kreeg in de *Manuscripts* van 1844 waar Marx de kritiek op de politieke economie niet langer vanuit een feuerbachiaans of hegeliaans filosofisch concept van vervreemde arbeid formuleerde maar vanuit "la constatation pratique de la misère ouvrière". Marx' conclusie, aldus Mandel, was niet meer een "solution philosophique, au niveau de la pensée, de l'idée", maar een afschaffing van het privé-bezit door "ware communistische actie" (Marx, 1859, 148). "L'appel à l'action révolutionnaire – portée par le prolétariat – s'est déjà substitué à la résignation de la 'philosophie du travail'" (Mandel, 1967, 154). Voldragen waren Marx' gedachten nog allerminst, haastte Mandel toe te voegen, want nu eens zocht hij de oorzaak van vervreemde arbeid in de specifieke vorm van de maatschappij, de verdeling in klassen en het privé-bezit, dan weer –bijvoorbeeld als 'veruiterlijking' van de mens als 'Gattungswesen' – in de menselijke natuur, zo niet in hegeliaanse zin dan toch als negatie van een zogenaamde ideale mens.

De contradicties zou Marx gaandeweg overwinnen, waarbij hij met het loslaten van het concept van de mens als 'soortwezen' (*Gattungswesen*) in *Die Deutsche Ideologie* een belangrijk keerpunt bereikte en de historische wortels van de uitbuiting situeerde in de arbeidsdeling en warenproductie, in privé-bezit en concurrentie. Het was Marx' verdienste, aldus Mandel, dat hij het concept van vervreemde arbeid in het domein van de geschiedenis plaatste; en van een feuerbachiaans-hegeliaans antropologisch begrip vóór de *Manuscripts* transformeerde naar een historisch begrip in *Die Deutsche Ideologie*, de *Grundrisse* en *Das Kapital* (Mandel, 1967, 159).

Met *La formation de la pensée économique de Karl Marx* schreef Mandel zijn meest filosofische boek. Hij polemiseerde tegen conservatieve en sociaal democratische kringen die Marx trachtten te integreren door hem alleen in zijn humanistische, hegeliaanse gedaante te erkennen; maar ook tegen marxisten, meestal verbonden met communistische partijen, zoals Wolfgang Jahn, Auguste Cornu en Louis Althusser, die de term '*Entfremdung*' als romantisch, niet-wetenschappelijk en premarxistisch verwierpen, om te zwijgen van de apologeten van de Sovjet-Unie voor wie het concept het liefst geheel uit de openbaarheid verdween. Vandaar, aldus Mandel, de poging Marx' *Frühschriften* zoals de *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* te verminken door een onverkorte uitgave te voorkomen.⁶⁹

Maar het zwaartepunt van Mandels kritiek lag op Althusser, die obstinaat weigerde de geschiedenis toe te laten tot de methode. De auteur van *Pour*

⁶⁹. De eerste volledige Russische editie van de *Manuscripts* verscheen in de Sovjet-Unie in 1956.

Marx en Lire le Capital had – aldus Mandel in een correspondentie met Perry Anderson – de oorlog verklaard

"on everything which is historical, i.e. dialectical in Marxism, and transformed it into a kind of metaphysical neo-positivism (static structuralism, without built-in contradictions, without motion, without understanding that the basis of Marxism – as Marx himself said – was the understanding of the historically perishable nature of all 'structures', and the logic of their evolution-revolution)".⁷⁰

Anders dan Althusser begreep Mandel Marx' wetenschappelijke methode als een "genetisch-evolutieve" met als opdracht elke fundamentele categorie historisch te onderzoeken door zijn oorsprong en ontwikkeling bloot te leggen (Mandel, 1962, 16-19). Zoals hij in de *Traité* al benadrukte, onderzocht *Das Kapital* niet alleen "de sociaal-economische structuur" van de kapitalistische productiewijze; met zijn zoektocht naar de oorsprong van categorieën als 'waar', 'waarde', 'ruil', 'geld' en 'kapitaal', was Marx' hoofdwerk ook een studie van de prekapitalistische samenleving.

Althusser stond in het middelpunt van het marxismedebat in Frankrijk. Voor Mandel een aansporing zich – waar hij kon – over het althusseriaans structuralisme – "brilliant neo-dogmatism", Perry Anderson *dixit* – uit te spreken. Zoals in 1969 in het essay *Althusser corrects Marx*⁷¹ en tijdens het veelbesproken driedaagse Marx-colloquium aan de Goethe Universiteit in Frankfurt in september 1967 (Euchner, 1968). Een Pléiade van wetenschappers uit Oost en West kwam er bijeen om het marxisme als '*Kritik der politischen Ökonomie*' te rehabiliteren.

6. DE DOOD VAN EEN VRIEND

Vanaf de jaren dertig had het marxisme zich teruggetrokken in de universiteit, waar de aandacht verschoof van de politieke economie naar de filosofie en sociologie met onderzoek naar culturele en ideologische verschijnselen, zoals vervreemding en de vorming van het klassenbewustzijn.⁷² Bij een over-

⁷⁰. E. Mandel aan P. Anderson, 20 juli 1967, Archief E. Mandel, map 430.

⁷¹. Mandel (E.), "Althusser corrects Marx", *International Socialist Review*, XXXI, 15 december 1969, no. 5, pp. 6-9, 45-49. Ook als Mandel (E.), "Althusser corrige Marx" in: D. Avenas et al, *Contre Althusser, Pour Marx* (nouvelle édition augmentée), Paris, 1999 (première ed. 1974), pp. 169-187.

⁷². Voorbeelden zijn Sartres existentialisme, het structuralisme van Lévi-Strauss, Roland Barthes en Louis Althusser, maar ook het werk van Adorno, Marcuse, Habermas en Ernst Bloch. Volgens Perry Anderson vormt de nederlaag van de arbeidersbeweging na de Russische

heersend sovjetmarxisme degenereerde de marxistische economie tot een dogmatiek waarin geen plaats was voor nieuwe ontwikkelingen.⁷³ De jaren dertig, veertig en vijftig waren een verloren tijd. In het volgende decennium trad een kentering op. Daar droegen auteurs als Mandel, Baran, Sweezy, Gunder Frank, Gorz en economen van de New Left als Heilbroner, Barrat Brown, en Rosdolsky toe bij. Van zo mogelijk nog groter belang was het verschijnen van de *Grundrisse*, die – na een eerste vooroorlogse publicatie – in 1953 werd herdrukt en die met enige vertraging zijn invloed deed gelden op het debat.⁷⁴ Op de golven van een herlevende antikapitalistische beweging, – geïnspireerd door dekolonisatie, antiracisme, antistalinisme en de strijd tegen de oorlog in Vietnam –, beleefde het Frankfurter colloquium een herstel van de rol van de politieke economie in het creatieve marxisme.

Mandel en Rosdolsky waren uitgenodigd op de conferentie te spreken, Rosdolsky over "die Methode des Marxschen 'Kapital'", Mandel over moderne postkeynesiaanse groeitheorie. Mandel verheugde zich op een weerzien en deelde Rosdolsky mee zich te verdiepen in Marx om Althusser en "zijn positivistisch-metafysische revisie van het marxisme" van replek te dienen.⁷⁵ Althusser zou volgens plan over *Das Kapital* refereren.

Enige tijd later bleek hij van de deelnemerslijst afgevoerd tot teleurstelling van Rosdolsky die zich beklaagde: "Ist ihm die Sache nicht wichtig genug oder haben die zahlreiche Stalinisten [...] gegen seine Teilnahme opponiert?"⁷⁶ Bedoeld werd een vijftal deelnemende SED/DDR-geleerden, onder wie de "revisionistische" professor Fritz Behrens, hoofd van het instituut voor economische wetenschappen in Berlijn.

In plaats van Althusser werd diens medewerker Nicos Poulantzas als Rosdolsky's coreferent aangezocht. Tot een debat is het niet gekomen. Een ernstig zieke Rosdolsky moest van de reis naar Europa afzien. Eind oktober ontving Mandel uit Detroit het droeve bericht van zijn dood.⁷⁷

revolutie een verklaring voor de verschuiving van het marxisme van het terrein van de politieke economie naar de filosofie. Anderson (P.), *Considerations on Western Marxism*, London, 1976.

⁷³ De jaren twintig waren voor de sovjeteconomie een bloeitijd met Evgeni Preobrasjenski en de school van Isaac I. Rubin.

⁷⁴ Rosdolsky (R.), "Einige Bemerkungen über die Methode des Marxschen Kapital und ihre Bedeutung für die heutige Marxforschung" in: W. Euchner, A. Schmidt (eds.), *Kritik der politischen Ökonomie heute 100 Jahre Kapital*, Frankfurt/M, 1968, p. 12. Albarracín (J.), Montes (P.), "Late Capitalism: 'Mandel's Interpretation of contemporary capitalism'" in: G. Achcar (ed.), *The legacy of Ernest Mandel*, London, 1999, pp. 38-74.

⁷⁵ E. Mandel aan R. Rosdolsky, 26 juli 1967, Archief E. Mandel, map 431.

⁷⁶ R. Rosdolsky aan E. Mandel, 29 juli 1967, Archief E. Mandel, map 431.

⁷⁷ Roman Rosdolsky stierf op 20 oktober 1967.

De dood van Rosdolsky schokte Mandel diep. De historicus Rosdolsky was misschien wel de grootste Marx-kenner van zijn tijd, en belichaamde de band met het levende vooroorlogse marxisme.⁷⁸ Enige maanden eerder, in de zomer van 1967, had Rosdolsky zich bij de plotselinge dood van Trotsky's biograaf Isaac Deutscher – een intieme lotgenoot, en net als Rosdolsky een overlevende van fascisme en stalinisme –, bitter afgevraagd: "O, Tod, du grausamer Dieb!", "Warum raubst du uns die Besten und die Begabtesten?"⁷⁹ Mandel voelde zich even onthutst en verlaten als zijn gestorven vriend toen. In een herinnering roemde Mandel het werk *Friedrich Engels und das Problem der "geschichtslosen" Völker* als Rosdolsky's meest briljante studie. Rosdolsky toonde aan dat de afwerende houding van Marx en Engels jegens de aspiraties van nationale minderheden als Tsjechen, Slowaken, Kroaten en Oekraïners voortvloeide uit een gebrekkige analyse van de sociale krachten in de revolutie van 1848 (Mandel, 1968).⁸⁰ Voor een kritische gezindheid, ook tegenover de grondleggers van het wetenschappelijk socialisme, schrokken Rosdolsky noch Mandel terug.

7. EEN SAMENSPEL VAN VARIABELEN

Op het Frankfurter colloquium nam Mandel de economische groei in de geïndustrialiseerde landen onder de loep (*Ibid.*, 239-257). Beantwoordde het idee van een wrijvingsloze groei zonder crises aan een realiteit of was het een wensdroom?

Mandel betoogde dat een groei van productieve investeringen op den duur niet te verenigen was met een dalende winstvoet of onderbenutting van productiecapaciteit. Postkeynesiaanse technieken als 'geld' –, en 'kredietscheping' en 'planning' kunnen daar niets tegen uitrichten. In een cyclus vallen een stijgende winstvoet en een uitbreiding van markten alleen tijdelijk samen,

⁷⁸. Roman Rosdolsky noemde zich bescheiden een 'marxiaans filoloog'; een onderzoeker gespecialiseerd in de vraag wat Marx wel of niet bedoelde met deze of gene passage, met dit of dat concept. *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen Kapitals* laat zien dat Rosdolsky zich niet beperkte tot preciseringen van filologische aard alleen. De studie was een analyse van de *Grundrisse*, maar ook een gedetailleerde beoordeling van Marx' ontwikkeling in de loop van de jaren vijftig van de 19de eeuw en een verdediging van de grondslagen van de marxistische-economische theorie tegenover critici binnen de arbeidersbeweging en in academische kring.

⁷⁹. R. Rosdolsky aan O. Morf, 25 augustus 1967, Archief R. Rosdolsky, map 299.

⁸⁰. Germain (E.), "Roman Rosdolsky (1898-1967)", *Quatrième Internationale*, april 1968, pp. 70-72.

nooit permanent. Daarom behouden investeringen ook een golfkarakter, alle anticyclische maatregelen ten spijt.

Maar waarom geven ondernemers zich dan toch periodiek over aan koortsachtig investeringsactiviteit? Waarom geen inspanning om 'oververhitting van de conjunctuur' te voorkomen? Des te prangende de vraag, gezien de mogelijkheid tot nationale en via de EEG zelfs tot internationale programmering. Met het antwoord: concurrentie tussen de kapitalisten enerzijds, tussen kapitalisten en de arbeidersklasse anderzijds, volgde Mandel Marx op de voet.

De laatste wedijver beschouwde Mandel als wezenlijk voor het 'neokapitalisme'. In het complexe internationale krachtenveld kon het 'laatkapitalisme' zich geen ernstige crises veroorloven. Een antirecessie – en anticyclische politiek voerde echter via het terugdringen van werkloosheid tot zulke loonstijging dat een snelle daling van de meerwaardevoet en winstvoet onvermijdelijk was.

Omdat de vakorganisatie alleen onder dictatoriale dwang tot beperking van haar vrijheid te bewegen was, stond ondernemers geen andere weg open dan het scheppen van een nieuw industrieel reserveleger, dat wil zeggen het versneld vervangen van levende door 'dode' arbeid om een blijvende verhoging van het loonaandeel in de nieuw geschapen waarde tegen te gaan:

"Technische Fortschritt und technologische Erneuerung sind also keine exogenen Faktoren des Wachstumsprozesses der kapitalistischen Wirtschaft. Sie sind ein unausweichliches Ergebnis der inneren Logik und der inneren Gegensätze dieser Produktionsweise" (*Ibid.*, 248).

Alleen ten koste van een groeiende overcapaciteit en van een 'sluipende' ononderbroken geldontwaarding konden zware crises opgehouden worden; uiteraard met gevolgen voor de economische groei. Want de keerzijde van de sprongsgewijze investeringsactiviteit ten behoeve van technologische vernieuwing, was een vertraging, zo niet een stagnatie van de groei door toedoen van een steeds groter aantal monopolies en sectoren waar prijsconcurrentie werd uitgeschakeld en waar markten werden verdeeld.

Alleen de wapenindustrie en de dienstensector boden nog enige tijd een mogelijkheid een toenemend deel van de meerwaarde om te zetten in kapitaal; een meerwaardemassa wier 'normale' kapitalisering – in sectoren met een maatschappelijk gemiddelde winstvoet, waar overcapaciteit dreigde – de valorisatie van het totale kapitaal in gevaar zou hebben gebracht.

Mandel wierp de pragmatische postkeynesiaanse groeitheoretici tegen geen oog te hebben voor de in het laatkapitalisme karakteristieke overcapaciteit en voor het permanent 'braakleggen' van kapitaal. Zodra werkloosheid

wederom ten tonele verscheen, was de keynesiaanse school – heen en weer pendelend tussen 'deficit spending' en 'inflatiebestrijding door kredietbepanking' – niet in staat de structurele problemen te erkennen, laat staan het hoofd te bieden.

Daartoe was Marx' economische theorie beter uitgerust, aldus Mandel. Ritme en omvang van de economische groei zouden door vijf "strategische factoren" bepaald zijn: de meerwaardevoet, de accumulatievoet, de organische samenstelling van het kapitaal, de omslagtijd van het vaste kapitaal en de omvang van de uitgave van de niet-geaccumuleerde meerwaarde als 'revenue', dat wil zeggen als privé-consumptie van de kapitalist.

Door het samenspel van deze factoren kon verklaard worden hoe naarmate monopolisering en marktcontrole toenamen, een groeiend surpluskapitaal ontstond dat in het georganiseerde laatkapitalisme weliswaar de overproductie terugdrong, maar tegelijk het bestaan van een overcapaciteit illustreerde, die tot een langdurig dalen van de groeivoet leidde.

Hoe het samenspel der factoren precies verliep en in welke verhouding ze tot elkaar stonden – betrof het afhankelijke, half afhankelijke of onafhankelijke variabelen? – deed Mandel niet uit de doeken.⁸¹

Opmerkelijk was dat Mandel voor het eerst een theorie van het laatkapitalisme presenteerde waarin de dynamiek van het systeem niet uit één factor afgeleid werd maar uit een arrangement van factoren. Hiermee onderscheidde zijn aanpak zich van de in de marxistische traditie gangbare monocausale analyses,⁸² zoals van Henryk Grossmann⁸³ voor wie overaccumulatie de motor van de ontwikkeling vormde of van Rosa Luxemburg (1913) en Paul

⁸¹. In 1971 vroeg Mandel zich bij zijn studie voor *Der Spätkapitalismus* af of een algebraïsche presentatie mogelijk was van een systeem van variabelen, die wel onafhankelijk (zelfstandig) zijn in de zin dat geen enkele bepaald of vast is, maar waarvan de variaties wel met elkaar verbonden zijn, dat wil zeggen elkaar wederzijds gedeeltelijk bepalen? E. Mandel aan U. Müller-Plantenberg, 4 september 1971, Archief E. Mandel, map 244. U. Müller-Plantenberg aan E. Mandel, 17 september 1971, Archief E. Mandel, map 244.

⁸². Alleen Otto Bauer en Nicolai Bucharin hebben er op gewezen dat om de dynamiek van het systeem te begrijpen meerdere basiscontradicties in hun samenhang moeten worden onderzocht. Een systematische uitwerking daarvan gaven ze niet. Bucharin (N.I.), "Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals", Sonderdr. aus der Zeitschrift, *Unter dem Banner des Marxismus*, 2 unveränd. Aufl., Wien, 1926; Bauer (O.), "Marx' Theorie der Wirtschaftskrisen", *Die Neue Zeit*, XXIII, 1904, Bnd. I, no. 3, pp. 133-139; Bauer (O.), *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien, 1907; Bauer (O.), "Die Akkumulation des Kapitals", *Die Neue Zeit*, XXXI, 1913, Bnd. I, no. 22, pp. 831-838; Bauer (O.), *Zwischen zwei Weltkriegen?*, Bratislava, 1936.

⁸³. Grossmann (H.), *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems, (zugleich eine Krisentheorie)*, Leipzig, 1929. Een variant van Grossmanns these vinden we bij de Pools-Amerikaanse econoom Michal Kalecki. Kalecki (M.), *The theory of economic dynamics*, London, 1954.

Sweezy⁸⁴ die aan de problematische realisering van de meerwaarde een hoofdrol toedichtte, of in het geval van Rudolf Hilferding (1910) en Michael Kidron (1962), respectievelijk aan concurrentie en aan de onproductieve consumptie van meerwaarde. De complexiteit van het moderne kapitalisme liet, volgens Mandel, geen reductionisme toe.

Mandel volgde hier Roman Rosdolsky, die kennelijk niet zonder vrucht tegen het verwaarlozen van Marx' economische methode had gepolemiseerd en die – zoals we zagen – in zijn kritiek op de *Traité* buiten "het stoffelijke" en de "naakte empirie" nadrukkelijk aandacht vroeg voor de dialectische totaliteit in Marx' werk.⁸⁵

Ook in latere studies hield Mandel vast aan de stelling dat alleen de ontwikkeling en correlatie van alle variabelen de dynamiek van de productiewijze kunnen verklaren. Minder zeker bleek hij over de vraag welke variabelen fundamenteel zijn. In zijn bijdrage aan het Frankfurter colloquium selecteerde hij er vijf, in zijn hoofdwerk *Der Spätkapitalismus* (1972) een zestal, in de studie *Long waves of capitalist development* wederom vijf (Mandel, 1995), om in een essay in 1984 het aantal uit te breiden naar tien (Mandel, 1992, 33-50).

Sociaal politieke verhoudingen, zoals de strijd tussen kapitaal en arbeid figureerden in 1967 noch in 1972 als een fundamentele factor, pas in 1984 voerde Mandel "the law of class struggle determination of wages" als "gedeeltelijk onafhankelijke" variabele ten tonele.

In het werk van de jaren zestig en zeventig behandelde Mandel slechts variabelen die vanuit een economisch gezichtspunt endogeen waren, die als het ware automatisch voortvloeiden uit de structuur van het systeem zelf; factoren die de snelheid en richting van de ontwikkeling bepaalden maar het systeem niet wezenlijk veranderden.

Huiverig voor elk vorm van mechanisch determinisme, beschouwde Mandel 'klassenstrijd' als een onafhankelijke, exogene factor, die evenwaardig

⁸⁴. Baran (P.A.), Sweezy (P.M.), *Monopoly Capital*, New York, 1966; Sweezy (P.M.), *The theory of capitalist development*, New York, 1956. Voor een kritiek, zie: Mandel (E.), "Surplus capital and realization of surplus value", *International Socialist Review*, januari-februari 1967, no. 28, pp. 56-64. Daarop reageerde David Horowitz, "The case for a neo-marxist theory", *International Socialist Review*, juli-augustus 1967, vol. XXVIII, pp. 26-28. Mandel antwoordde in: Mandel (E.), "The labour theory of value and monopoly capitalism", *International Socialist Review*, XXVIII, juli-augustus 1967, no. 4, pp. 29-42.

⁸⁵. R. Rosdolsky aan E. Mandel, 18 januari 1964, Archief E. Mandel, map 215. Rosdolsky (R.), "Einige Bemerkungen über die Methode des Marxschen Kapital und ihre Bedeutung für die heutige Marxforschung" in: W. Euchner, A. Schmidt (eds.), *Kritik der politischen Ökonomie heute 100 Jahre Kapital*, Frankfurt/M, 1968, p. 10.

naast de endogene logica (in het kapitalisme: de logica van de meerwaarde-extractie) geplaatst werd.

Ontevreden over de analytische onbepaaldheid kwam Mandel in 1984 tot een nadere formulering:

"Besides the inner logic of the system, exogenous factors are at work, which partially co-determine the system's development, at least at short and medium terms ranges" (*Ibid.*, 37).

Maar, voegde Mandel er aan toe, de veranderingsmogelijkheden zijn begrensd door de aard van het systeem zelf:

"Inside the system you can boost or undermine profits, deliberately or inadvertently. But you cannot suppress profits".

Dat lukt alleen door het systeem te elimineren, dat wil zeggen het kapitalisme af te schaffen.

"Hence any interaction between endogenous and exogenous forces is always limited by these parameters, by these constraints".

Als voorbeeld noemde Mandel 'klassenstrijd' in de vorm van elementaire strijd om loon en arbeidsvoorwaarden. De strijd bereikt "its limit when it threatens to eliminate basic mechanisms of the system".

De klassenstrijd wordt dus ten dele bepaald door de logica van het systeem – door de fluctuaties op de arbeidsmarkt en van de accumulatievoet – maar niet mechanisch en niet uitsluitend. De variabelen zijn daarom "gedeeltelijk onafhankelijk", als het ware door een navelstreng verbonden met de logica van het systeem, al zijn ze er niet direct door voortgebracht.⁸⁶ Wars van economisme pleitte Mandel voor een geïntegreerde analyse van de totale maatschappelijke werkelijkheid.

In een autobiografisch lemma, geschreven voor de *Biographical dictionary of Dissenting Economists* rekende Mandel – in de laatste periode van zijn leven – het tot zijn verdienste een economisch, historische theorie ontwikkeld te hebben, gebaseerd op dit dialectisch (parametrisch) concept van determinisme.⁸⁷ Anders dan in een mechanisch-deterministisch, unilineair marxisme

⁸⁶. De semi-autonomie wordt geïllustreerd door het feit dat er geen enkele synchronisatie bestaat tussen de businesscyclus en de cyclus van de klassenstrijd. Het klassenbewustzijn is eerder een functie van wat zich in een periode van vijftien tot twintig jaar voorafgaand in de klassenstrijd afspeelt, dan van de specifieke economische situatie op een bepaald ogenblik.

⁸⁷. Arestis (Ph.), Sawyer (M.) (eds.), *A Biographical dictionary of dissenting economists*, Aldershot, 1992, pp. 336-341. Louçã (F.), "Ernest Mandel and the pulsation of History" in: G. Achcar (ed.), *The Legacy of Ernest Mandel*, 1999, London, pp. 110-113.

kan er rekening worden gehouden met de mogelijkheid, "nay the inevitability", van keuzes in het economische en sociale proces, – maar keuzes binnen de grenzen van het systeem en keuzes bepaald door conflicterende sociale belangen; het speelveld, waarbinnen zich de strijd om de macht voltrekt.

8. IN BERLIJN

Als coreferent bij Mandels voordracht op het Frankfurter colloquium trad Elmar Altvater op, "ein sehr begabter junger marxistischer Nationalökonom", zo vertrouwde Mandel Rosdolsky toe.⁸⁸ Al jong maakte Altvater deel uit van de SPD, maar keerde met de sociaal democratische studentenorganisatie (SDS) de partij de rug toe na het aanvaarden van het antimarxistische Godesberger program in 1959. Aanvankelijk beperkt van omvang, groeide de SDS in oppositie tegen de '*Große Koalition*'⁸⁹ en onder invloed van de anti-Vietnambeweging uit tot de kiem van een nieuwe buitenparlementaire sociale beweging, waarvan het belang verder reikte dan de universiteit alleen.

Als Marxist ontwikkelde Altvater zich op eigen kracht. Een officiële studie van het werk van Marx binnen de poorten van de Academia was ondenkbaar. De recessie van 1966/1967, die het einde inluidde van het Duitse '*Wirtschaftswunder*', werkte katalyserend. De legende van een crisisvrije economische ontwikkeling zonder overproductie en werkloosheid – zo populair aan de universiteiten – viel in duigen en op zoek naar een verklaring voor de wedergeboorte van de '*business cycle*' stuitte Altvater op Mandel, die eerder met de *Traité*, en nu met een publicatie over *Die Deutsche Wirtschaftskrise* de aandacht trok (Mandel, 1969 D).⁹⁰ Daarin heette de eerste naoorlogse recessie van de Bondsrepubliek geen uitzondering; ze was, aldus Mandel, eigen aan het laatkapitalisme dat afstevende op een in de belangrijkste westerse industriestaten gelijktijdig uitbrekende algemene crisis. Een visie die Mandel in

⁸⁸ E. Mandel aan R. Rosdolsky, 9 oktober 1967, Archief E. Mandel, map 431.

⁸⁹ Een coalitieregering van christen democraten van de CDU/CSU en van sociaal democraten van de SPD onder leiding van Kurt Georg Kiesinger (CDU), gevormd in 1966.

⁹⁰ Mandel (E.), *Einführung in die marxistische Wirtschaftstheorie* verscheen in 1967 bij de toenmalige SDS uitgeverij Neue Kritik. Het behaalde in 25 drukken een oplage van 120.000 exemplaren. Mandel (E.), *Marxistische Wirtschaftstheorie* verscheen in 1968 bij Suhrkamp in Frankfurt. In datzelfde jaar verschenen ook Mandel (E.), *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika, eine Antwort auf Servan Schreibers Amerikanische Herausforderung* bij EVA (Europäische Verlagsanstalt) in Frankfurt en Mandel (E.), *Entstehung und Entwicklung der ökonomischen Lehre von Karl Marx (1843-1963)* eveneens bij EVA.

1964 nog schoorvoetend, maar aan het eind van het decennium steeds nadrukkelijker voor het voetlicht bracht.⁹¹

In Mandel trof Altvater een begenadigd marxist die naast een analyse van het moderne kapitalisme ook de inzichten bood waarmee het oeuvre van Marx ontsloten kon worden. En daar waren Altvater en zijn opstandige generatiegenoten naar op zoek.

Al in de vroege jaren zestig was Mandel in Duitsland een bekend en veel gevraagd spreker. Altvater beklemtoont dat zonder Mandels theoretische bijdragen de *'Neue Linke'* en de Duitse studentenbeweging moeilijk tot stand hadden kunnen komen.⁹²

Anders dan in Frankrijk met zijn ononderbroken heterodoxe linkse traditie, ontbrak in Duitsland de marxistische continuïteit. Mandel kon de leemte benutten, mede omdat zijn eigen geschiedenis die van de Duitse arbeidersbeweging regelmatig kruiste. Tot die geschiedenis behoorde dat hij in Frankfurt werd geboren en opgroeide in een gezin waar het Duits geregeld de voertaal was, en niet alleen toen daar in de jaren dertig Duitse politieke emigranten gastvrijheid genoten; er hoorde ook toe dat hij onder fascisme en nazisme had geleden, en dat hij bij de bevrijding de Duitse arbeidersklasse als de motor van de Europese revolutie beschouwde. En wat moeilijker meetbaar is, maar bijdroeg aan het netwerk, waarin hij zich bewoog: dat hij in de zomer van 1966 huwde met de dertigjarige pedagoge en SDS-activiste Gisela Scholz, geboren in Hirschberg (Silezië) in het oosten van Duitsland, thans Polen.

Mandel had grote verwachtingen van de Duitse studentenbeweging. De marxistische theorievorming ontmoette er een enorme weerklank. In 1970 ontving hij een uitnodiging om op het toonaangevende Berlijnse Otto-Suhr-Instituut für Politikwissenschaft vier maanden lang gastcolleges te verzorgen. Als onderwerp stelde hij voor: "'Theorien über den Spätkapitalismus', oder wurde euch das Thema 'Markt und Plan bei den Wirtschaftstheoretikern Ost-europas' mehr interessieren?".⁹³ Het instituut was verheugd van Mandels

⁹¹. Mandel (E.), "The economics of Neo-capitalism" in: R. Miliband, J. Saville (eds.), *The Socialist Register, a survey of movements & ideas*, 1964, pp. 56-67. De prognose vinden we verder in 1968 en 1969 in een viertal publicaties terug: Mandel (E.), *Die deutsche Wirtschaftskrise, Lehren der Rezession 1966/1967*, Frankfurt/M, 1969, pp. 49-50; Mandel (E.), "Workers under neo-capitalism", *International Socialist Review*, XXIX, november-december 1968, no. 6, p. 3; Mandel (E.), *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika*, Frankfurt/M 1968, pp. 85-93; "World congress of the Fourth International: documents", *Intercontinental Press*, VII, 14 juli 1969, no. 26, p. 637. (In de these voor het 9de wereldcongres 'La nouvelle montée de la révolution mondiale' draagt hoofdstuk III de titel: "La fin du long boom de l'économie impérialiste").

⁹². Gesprek J.W. Stutje met E. Altvater, 17 maart 2004.

⁹³. E. Mandel aan H.-D. Meier, 2 februari 1970, Archief E. Mandel, map 442.

expertise op beider terrein gebruik te kunnen maken.⁹⁴ Invitaties voor een gastprofessoraat bereikten Mandel ook van de universiteit van Konstanz (1971-1972) en van Frankfurt (1972).⁹⁵

Wat een contrast met de chicanes die Mandel in zijn woonplaats Brussel te verduren kreeg! Bij de faculteit Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit van Brussel (Nederlandse afdeling) verzorgde hij sinds enige tijd een cursus 'Inleiding tot de marxistische economische theorie', hetgeen op verzet stuitte van een coalitie van conservatieven, rechtse sociaal democraten en communisten die de "gevaarlijke agitator" en "oproer kraaiër" liever vandaag dan morgen zag vertrekken. Op formele gronden – het ontbreken van een doctoraat – werd getracht hem uit te sluiten. Mandel vroeg Lucien Goldmann te bevestigen dat hij onder zijn leiding "une thèse de doctorat" (d'État), getiteld 'Plan et marché dans la théorie marxiste' voorbereidde.⁹⁶ Bij Marcel Liebman beklagde hij zich dat:

"cette affaire me répugne profondément, et il me répugne encore davantage de devoir rassembler des documents *pro domo* pour empêcher des gens mesquins de se ridiculiser".⁹⁷

Robert Heilbroner, Maurice Dobb, Maximilien Rubel, Wolfgang Abendroth, Piet Franzen, Ekkehart Krippendorff en andere coryfeeën schoten hem te hulp.

De tegenwerking beperkte zich niet tot de anathema's die conservatief rechts en orthodox links in de Universiteit over hem uitspraken. Vanwege zijn politieke engagement werd Mandel in een groeiend aantal landen de toegang ontzegd. In 1970 was hij in Frankrijk, de Verenigde Staten en Australië niet langer welkom.

Naar Duitsland kon hij nog onbelemmerd reizen en de benoeming tot gasthoogleraar in Berlijn voor het wintersemester van 1970/1971 vervulde hem met trots: "for the first time in my life I have gotten 'academic recognition'", liet hij zich tegenover zijn Amerikaanse uitgever ontvallen.⁹⁸

De zorgen waren er niet minder om. In het najaar van 1970 overleed onverwachts Lucien Goldmann, Mandels '*Doktorvater*' aan de Parijse École Pratique des Hautes Études/Sorbonne. Een nieuwe complicatie bij het veiligstellen van zijn positie aan de Universiteit van Brussel, een post waaraan hij vooral om politieke reden – zo liet hij kameraden weten – belang hechtte:

⁹⁴ H.-D. Meier aan E. Mandel, 7 mei 1970, Archief E. Mandel, map 441.

⁹⁵ I. Fetscher aan E. Mandel, 12 februari 1972, Archief E. Mandel, map 442.

⁹⁶ E. Mandel aan L. Goldmann, 15 september 1970, Archief E. Mandel, map 442.

⁹⁷ E. Mandel aan M. Liebman, 29 september 1970, Archief E. Mandel, map 441.

⁹⁸ E. Mandel aan H. Braverman, 30 juli 1970, Archief E. Mandel, map 5.

"De toute manière, comme tu peux t'imaginer, je ne cherche point à faire une carrière universitaire, mais j'estime – et les copains l'estiment avec moi qu'un poste formel de professeur régulièrement nommé, même pour un tout petit cours qui me ferait perdre un minimum de temps, augmente la couverture légale et accroît le prix que nos adversaires devraient payer pour une répression qui s'annonce tôt ou tard comme inévitable".⁹⁹

In februari 1971 werd de benoeming ten lange leste bekrachtigd.

Wekelijks reisde Mandel naar West-Berlijn om college te geven. Zo'n duizend studenten luisterden iedere woensdag van 15-17 uur – zestien weken lang – naar zijn uiteenzettingen over de 'Theorie des Spätkapitalismus'. Ook een tweetal seminars, gewijd aan de 'overgangsmatschappij' en het 'organisatievraagstuk' kon rekenen op een overweldigende belangstelling. Bij een voordracht in Hamburg waren maar liefst 2500 bezoekers aanwezig. De theoloog Helmut Gollwitzer liet hem groeten als "Ihr dankbare Leser und Hörer".¹⁰⁰ "Das alles ist äußerst anstrengend", aldus Mandel aan Karola en Ernst Bloch.¹⁰¹ Met de beroemde filosoof, auteur van *inter alia* *Das Prinzip Hoffnung* en *Thomas Münzer als Theologe der Revolution*, geraakte hij bevriend door Rudi Dutschke, die na de moordaanslag in april 1968 korte tijd in Engeland vertoefde. Vandaar informeerde hij ironisch: "Ernest, kann ein Teil der FU eine rev. [revolutionäre] Kaderschule werden?".¹⁰² Tot diens dood bleef Mandel in hartelijke vriendschap verbonden met de "Fachmann der Jugendrevolte", zoals Bloch hem vol ontzag noemde.

Op het Berlijnse Otto-Suhr-Institut greep Mandel de gelegenheid aan zijn theorie van het *Spätkapitalismus* te voltooien. In het lommerrijke Dahlem moest hij zich verstaan met een intellectueel milieu waarin een baaierd van kritische soms vijandige theorieën opgeld deed. Zoals het herstel van het kapitalisme rond de eeuwwisseling een revisionistische tendens voedde, bakerde ook de ongekende bloei na 1945 ideeën, die naar een herformulering van het Marx'se theorema zochten.

Sommigen zagen de stabiliteit van het kapitalisme niet langer bedreigd, een stimulans om zich aan het systeem aan te passen. Voor anderen kon het systeem zijn evenwicht alleen verliezen door krachten van buitenaf: in de

⁹⁹ E. Mandel au cher ami, 13 oktober 1970, Archief E. Mandel, map 442.

¹⁰⁰ H. Gollwitzer aan E. Mandel, 22 april 1971, Archief E. Mandel, map 245.

¹⁰¹ E. Mandel aan liebe Genossin und Genosse Bloch, 16 november 1970, Archief E. Mandel, map 441.

¹⁰² R. Dutschke aan G. und E. Mandel, 15 september 1970. *Lieber Genosse Bloch... Briefe von Rudi Dutschke, Gretchen Dutschke-Klotz und Karola Bloch, 1968-1979*, herausgegeben v. Karola Bloch, Wolf Schröter, Mössingen-Talheim, 1988.

eerste plaats in de niet-geïndustrialiseerde wereld – op het platteland in de terminologie van Lin Biao, dat gerevolutioneerd moest worden, alvorens in de imperialistische landen het zaad der revolutie kon ontkiemen.¹⁰³ Weer anderen erkenden wel de fundamentele kwetsbaarheid, maar zagen geen uitweg omdat het systeem zijn slachtoffers wist te misleiden en te verlammen. Tenslotte de uitspraken dat het systeem zijn eigen grafdelvers voortbracht maar dat deze gezocht moesten worden onder de 'outcasts': onder nationale en raciale minderheden, extra-uitgebuite groepen in de bevolking, revolutionaire studenten en dergelijke.¹⁰⁴ Conclusies die volgens Mandel met elkaar gemeen hadden de rol van het westerse proletariaat in de strijd tegen imperialisme en kapitalisme te ontkennen; en daarvan als oorzaak een historische verandering aanwezen in de klassieke *modus operandi* van het kapitalisme; een gedachtewereld populair vooral in de kring van niet dogmatisch links.

Daartegenover de onder communisten gangbare theorie van het staatsmonopoliekapitalisme met zijn dubbelzinnige visie op het klassenkarakter van de staat en de illusie met hulp van de staat de macht van de monopolies aan banden te kunnen leggen zonder het kapitalisme te hoeven breken. Of de staat de fundamentele tegenstellingen kon uitschakelen of vergaand neutraliseren, was volgens Mandel afhankelijk van de vraag of de waardewet ook onder het laatkapitalisme geldig was. Zijn ondubbelzinnige bevestiging stond tegenover een "ja" dat zo geclausuleerd werd dat het volgens Mandel uitmondde in "ein klägliches 'jein'".

9. DE ANATOMIE VAN HET LAATKAPITALISME

Mandel bouwde zijn lezingencyclus 'Theorie des Spätkapitalismus, Bewegungsgesetze und Etappen der kapitalistischen Produktionsweise' op rond zeventien thema's die ongeveer samenvielen met de hoofdstukken van het twee jaar later verschenen *Der Spätkapitalismus*.¹⁰⁵ Al in het eerste college benadrukte Mandel de noodzaak van een historische verklaring. Essentieel

¹⁰³. Voor het zogenaamde tiers-mondisme bijvoorbeeld: Fanon (F.), *Les damnés de la terre*, Paris, 1961; Jalée (P.), *L'Impérialisme en 1970*, Paris, 1969.

¹⁰⁴. Tot de studies waarin geen waarde werd toegekend aan het antikapitalistische potentieel van de westerse arbeidersklasse, maar wel aan groepen als zwarten of intellectuelen, behoorde o. a.: Baran (P.A.), Sweezy (P.M.), *Monopoly Capital, an essay on the American economic and social order*, New York, 1966; Herbert Marcuse, *One Dimensional Man, studies in the ideology of advanced industrial society*, New York, 1964.

¹⁰⁵. Ernest Mandel, Vorlesung: 'Theorie des Spätkapitalismus (Bewegungsgesetze und Etappen der kapitalistischen Produktionsweise)', Archief E. Mandel, map 275.

vanwege Mandels concept van gedeeltelijk zelfstandige variabelen die "alle Grundproportionen der kapitalistischen Produktionsweise" (Mandel, 1972, 39) representeren.¹⁰⁶ Door het samenspel van die variabelen in een concreet historisch kader te plaatsen konden de opeenvolgende fasen in de geschiedenis van het kapitalisme geanalyseerd en verklaard worden. In het samenspel der variabelen drukt zich, aldus Mandel, de beweging van de winstvoet uit, de seismograaf van de geschiedenis, die de economische cycli en golven registreert.

Het laatkapitalisme vormde zo die fase van de door de Eerste Wereldoorlog geopende neergangepoche van de kapitalistische productiewijze, waarin – na de zware nederlagen van de internationale arbeidersbeweging (fascisme, Tweede Wereldoorlog) – een aanzienlijke verhoging van de meerwaardevoet een plotselinge en langdurige stijging van de winstvoet bewerkstelligde en daarmee een stijging van de kapitaalsaccumulatie en een versnelde economische groei. Op den duur maakten de bewegingswetten van het kapitaal een dalende tendens van de winstvoet echter onvermijdelijk, waarmee het begin werd ingeluid van een nieuwe periode van vertraagde groei.

Met zijn verzoening van 'theorie en geschiedenis' – hier zou menig doctrinair marxist 'theorie en praxis' verkiezen – plaatste Mandel zich als een intellectuele vrijbouter naast de marxistische hoofdstroom; buiten de althusseriaanse orthodoxie die zich doof hield voor elke concrete historische analyse; buiten wat Perry Anderson "het westerse marxisme" noemde, dat met zijn rug naar elk economisch onderzoek stond en buiten de traditie van Marx' voornaamste leerlingen, Luxemburg, Hilferding, Grossmann en Boecharin die in hun streven de specifieke fasen van de kapitalistische productiewijze te verklaren, uitgingen van de reproductieschema's, die Marx in het tweede deel van *Das Kapital* introduceerde.

In navolging van Rosdolsky oefende Mandel op de laatstgenoemden kritiek uit omdat Marx met de reproductieschema's alleen beoogde aan te tonen dat in het kapitalisme – een systeem gebaseerd op 'zuivere' marktanarchie – een periodiek economisch evenwicht mogelijk was.¹⁰⁷ De schema's waren het

¹⁰⁶ De zes fundamentele variabelen die Mandel noemde: 1. de organische samenstelling van het kapitaal in het algemeen en in beide afdelingen in het bijzonder [...]; 2. de verdeling van het constante kapitaal in een vast en een circulerend deel [...]; 3. de ontwikkeling van de meerwaardevoet; 4. de ontwikkeling van de accumulatievoet (verhouding tussen productief en onproductief geconsumeerde meerwaarde); 5. de ontwikkeling van de rotatietijd van het kapitaal; 6. de ruilverhouding tussen beide afdelingen [...]. Mandel (E.), *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt/M, 1972, p. 37.

¹⁰⁷ Vgl: Rosdolsky (R.), *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen Kapital*, Frankfurt/M, 1968, pp. 534-537; 583-586. Aan Otto Morf schrijft Rosdolsky op 13 november 1964: "Meine

instrumentarium van een evenwichtsanalyse en dus ongeschikt om de loop van het accumulatieproces te beschrijven dat niet door evenwicht maar juist door een voortdurende verstoring van het evenwicht, door periodieke crises werd gekenmerkt.

Verwierp Mandel Marx' schema's als instrument om evenwichtsstoringsen te analyseren, wel vroeg hij zich af of het mogelijk was andere, gemodificeerde schema's op te stellen. Schema's, niet uit twee maar uit drie of vier afdelingen samengesteld,¹⁰⁸ die rekening hielden met de tendens tot ongelijke ontwikkeling en waarvan Marx' reproductieschema's slechts een bijzonder geval zouden vormen, – juist zoals het economisch evenwicht een grensgeval is van de aan het kapitalisme eigen tendens tot ongelijke ontwikkeling tussen de sectoren, afdelingen en elementen.¹⁰⁹ Het doel moest zijn, aldus Mandel, te analyseren hoe de gedeeltelijk onafhankelijke variabelen zich onder verschillende voorwaarden ontwikkelen; waarom evenwichtsstoringsen onvermijdelijk zijn; hoe een nieuw evenwicht zich herstelt en waarom dit tot nieuwe verstoringen leidt; en wanneer en onder welke voorwaarden deze uitlopen op een overproductiecrisis.

Het gelukte Mandel niet zulke dynamische schema's te ontwerpen. De Amerikaanse statisticus Harry Chester gaf als zijn mening:

"The great difficulty is not the large number of independent variables – in these days of the computer this is a minor technicality. The greatest difficulty is rather the dialectical aspect of the system, the fact that the same variable under some circumstances has one effect and at other times, under different circumstances has the opposite effect. How do I build a model...?"¹¹⁰

'Lösung' des Rätsels ist äußerst einfach [...]. Sie besteht in folgendem: Ich behaupte nämlich, dass Marx nie die Absicht hatte (noch je die Absicht haben konnte), in seine Schemata der 'erweiternden Reproduktion' die steigende organische Zusammensetzung des Kapitals, die wachsende Mehrwertsrate und dergleichen einzufügen, weil dieses Schema den einzigen Zweck hatte, die Möglichkeit (nicht die Wirklichkeit!) der erweiterten Reproduktion im Rahmen eines industriellen Zyklus zu zeigen". R. Rosdolsky aan O. Morf, 13 november 1964, Archief R. Rosdolsky, map 299.

¹⁰⁸. De vier departementen groepeerde Mandel als volgt: I: productie van vast kapitaal. II: productie van grondstoffen. III: productie van consumptiegoederen. IV: productie van luxe-goederen. Ernest Mandel aan H. Chester, 1 september 1972, Archief E. Mandel, map 61.

¹⁰⁹. Van Mandels poging is een aantal sporen terug te vinden in de correspondentie. E. Mandel aan Krivine, 29 september 1970, Archief E. Mandel, map 442; E. Mandel aan H. Chester, 1 september 1972, Archief E. Mandel, map 61; E. Mandel aan G. Hodgson, 1 september 1972, Archief E. Mandel, map 61; E. Mandel aan E. Mommen, 1 september 1972, Archief E. Mandel, map 61; H. Chester aan E. Mandel, 25 september 1972, Archief E. Mandel, map 243.

¹¹⁰. Harry Chester geeft als voorbeeld technologische vernieuwing. In een omgeving met een sterke vakbeweging leidt deze tot een stijging van het reële loon; in een tegenovergestelde

De geschiedenis van het kapitalisme, zo beklemtoonde Mandel keer op keer, "kann nur als Funktion des Zusammenspiels (der) Variablen erfasst und verstanden werden" (Mandel, 1972, 37). Het samenspel, daar ging het Mandel om. Maar nu het niet lukte door middel van gedynamiseerde reproductieschema's het kader te verschaffen om de basisvariabelen, – de zes fundamentele ontwikkelingswetten –, in hun ontwikkeling en correlatie te onderzoeken, kwam naast het analytisch instrumentarium (reproductieschema's) ook de analytische methode (samenspel van alle variabelen) in de lucht te hangen.

Schuilt hier wellicht de reden waarom ondanks de diepgaande analyse van de afzonderlijke variabelen in opeenvolgende hoofdstukken, de opbouw en samenhang in Mandels studie niet altijd bevredigend is en de synthese in de historische representatie van de complexe en geïntegreerde werkelijkheid niet overtuigt?¹¹¹ Zoals Elmar Altvater na een kritische lezing aan Mandel liet weten:

"Als ob die einzelnen Kapitel, jedenfalls zum größten Teil, aneinander gereihete Einzelaufsätze zu einzelnen Erscheinungsformen des Spätkapitalismus sind. Die Kapitel könnten auch, jedenfalls zum größten Teil, als mit einem kleinen Vorspruch versehene Aufsätze isoliert veröffentlicht werden".¹¹²

Het aan de synthese gewijde zestiende hoofdstuk – "Der Spätkapitalismus in seiner Gesamtheit" – wijdde bovendien zoveel aandacht aan de 'Kritik der politischen Ökonomie des Spätkapitalismus' dat Mandel naast een algemeen theoretische fundering van het doorzetten van de waardewet weinig ruimte liet om de voor deze fase van het kapitalisme kenmerkende nieuwe en specifieke combinatie van concurrentie, monopolie en staat in zijn complexiteit te presenteren.¹¹³ Dat het laatkapitalisme slechts een fase is van het monopoliekapitalisme wordt duidelijk, maar waar en in welke mate het zich onderscheidt van andere fases, zoals die van het klassieke imperialisme (1890-

context tot werkloosheid met een negatief effect op de ontwikkeling van het reële loon. H. Chester aan E. Mandel, 25 september 1972, Archief E. Mandel, map 243.

¹¹¹ Ten behoeve van de Engelse vertaling van *Der Spätkapitalismus* adviseerde Perry Anderson "a somewhat longer prefatory explanation of the structure and the order of the book. [...] I think that you should take more trouble to explain just what the lay-out of the book is. [...] The transition from chapter to chapter are often quite abrupt." P. Anderson aan E. Mandel, 13 april 1973, Archief E. Mandel, map 432.

¹¹² Elmar Altvater, Kritik zu Ernest Mandels '*Der Spätkapitalismus*', 27 juli 1972, Archief E. Mandel, map 1. Een vergelijkbare kritiek uitte ook Bob Rowthorn. Rowthorn (B.), "Late Capitalism", *New Left Review*, juli-augustus 1976, no. 98, p. 61.

¹¹³ De eigenlijke schets van het laatkapitalisme beslaat slechts vier pagina's. Mandel (E.), *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt/M, 1972, pp. 495-498.

1940), minder. Een formulering als "...het monopoliekapitalisme, en in het bijzonder het laatkapitalisme..." suggereert vaak niet meer dan een gradueel verschil, eerder continuïteit dan verandering.

Of het zou de overdeterminatie moeten zijn van de naoorlogse lange conjunctuurgolf met expansieve grondtoon, waar de voorafgaande fase in het interbellum gekenmerkt werd door een lange golf met stagnerende grondtoon, met alle gevolgen voor de staatsregulering en voor de verhouding tussen de gemonopoliseerde en niet-gemonopoliseerde sector en de daarmee correlerende uiteenlopende winstvoeten.

Het lijkt geen twijfel dat marxisten zich vaak schuldig maakten aan reductionisme; een zoeken naar een universeel antwoord waar Mandel zich terecht tegen verzette. Anderzijds nodigde *Der Spätkapitalismus* ook uit tot interpretaties waarin Mandels synthese van het laatkapitalisme zijns ondanks teruggebracht werd tot lange golven, bepaald – door wat zijn critici de ene, overheersende variabele noemde: de winstvoet.¹¹⁴ Een zaak van 'slecht lezen', zoals hier en daar geopperd (Albarracín, Montes, 1999, 48)? Zelfs voor Mandel gold dat de complexiteit van de materie niet genoeg overschat kon worden en dat zijn voornemens ten spijt het resultaat wel tintelt maar als synthese onvoldragen bleef.

¹¹⁴. Vgl: Mattick (P.), *Kritik der Neomarxisten*, Frankfurt/M, 1974, pp.146-149; Rowthorn (B.), "Late Capitalism", *New Left Review*, juli-augustus 1976, no. 98, pp. 61-62. Michael Krätke betoogde in november 2003 refererend aan de *six basic variables*, wier samenspel onderzocht dient te worden. "Obviously, Mandel is referring to the overall development of one 'basic variable' of capitalist economies again – to the general or average rate of profit [...]. So one might accuse him of making exactly the same mistake as his predecessors." Niet alleen verwijten critici hem in een monocausale verklaring zijn toevlucht te zoeken, bovendien werd getwijfeld aan Mandels verklaring van de tendentieel dalende winstvoet. Volgens Rowthorn onderschat Mandel de invloed van de stijgende reële lonen. Rowthorn meent bijvoorbeeld dat de recessie van de jaren 1970 voortvloeide uit een dalend aandeel van de winst in de productie, en niet uit "a high capital value in the production process". Op dezelfde manier twijfelen Glyn en Sutcliffe (Glyn (A.), Sutcliffe (B.), *British capitalism, workers and the profits squeeze*, Harmondsworth, 1972) aan Mandels nadruk op de organische samenstelling van het kapitaal. Mandel zou niet alleen het constante deel van het kapitaal, maar ook het variabele deel van het kapitaal als productiekosten in de analyse moeten betrekken.

Mandel heeft keer op keer gewaarschuwd tegen een concept waarin de winstvoet alfa en omega van de analyse is om de indruk weg te nemen dat vanaf een bepaald niveau van winstgevendheid een nieuwe fase van expansie spontaan zou optreden. De winstvoet is niet meer dan een indicator die vele onderliggende verschijnselen tot uitdrukking brengt. Michel Husson betoogt in 1999 dat in de recessieve fase de winstvoet zich na 1982 hersteld heeft tot een niveau van voor de crisis van 1974-1975 zonder dat van een vergelijkbaar herstel van de accumulatie en groei gesproken kan worden. Husson (M.), "After the golden age: on late capitalism" in: G. Achcar (ed.), *The Legacy of Ernest Mandel*, London, 1999, p. 96.

10. LANGE GOLVEN

De geschiedenis van het kapitalisme verschijnt als een cyclische beweging van kapitaalsaccumulatie, als een opeenvolging van expansie en contractie, van welvaart en crisis. En al werd de crisis tijdens de naoorlogse lange boomperiode als een overwonnen probleem beschouwd – niet alleen in academische, ook in (neo)marxistische kring –, Mandel hield vast aan het bestaan van de 'business cycle' en trachtte haar theorie te verfijnen, voortbordurend op het elfde hoofdstuk van de *Traité d'économie marxiste*. Aan de rol van kredietexpansie en permanente inflatie als factoren die een crisis tijdelijk uitstellen, maar op den duur des te explosiever maken, besteedde hij in *Der Spätkapitalismus* uitvoerig aandacht.¹¹⁵

Volgens Mandel verschijnt de geschiedenis van het kapitalisme op internationaal niveau echter niet alleen als een opeenvolging van 5-, 7- of 10-jarige cyclische bewegingen, maar ook als een opeenvolging van langere perioden van circa 50 jaar; een derde tijdsspanne tussen de korte industriële cyclus en die behorend bij de levensduur van het kapitalistisch systeem zelf (gefundeerd in de zogenaamde ineenstortingtheorie).¹¹⁶

De lange golven *à la* Mandel kenden geen vaste regelmaat of duur: tussen de omslag van een lange expansieve golf naar een depressie en van een golf met stagnerende grondtoon naar expansie bestaat asymmetrie. Mandel gaf toe dat een empirische verificatie van lange golven niet hetzelfde was als de door zijn critici verlangde statistische bevestiging, "aber wir sehen das Hauptproblem *nicht* in der statistischen Verifizierung, sondern in der theoretischen Erklärung".¹¹⁷ En daar lag een immens terrein braak omdat het debat sinds de jaren dertig was verstomd. Mandels rehabilitatie van de golventheorie ten spijt, duurde het tot de tweede helft van de jaren zeventig voor in wijder kring

¹¹⁵ Mandel (E.), *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt/M, 1972, pp. 85-116; 373-401; 401-432. Het thema komt verder aan bod in Mandels "Introductions" bij Marx (K.), *Capital*, vol. 3, Harmondsworth, 1976; Mandel (E.), *Ende der Krise oder Krise ohne Ende?*, Berlin, 1977; Mandel (E.), Wolf (W.), *Börsenkrach & Wirtschaftskrise*, Frankfurt am Main, 1988.

¹¹⁶ Voor een overzicht van het debat zie: Colletti (L.), Napoleoni (C.), *Il futuro del capitalismo. Crollo o sviluppo?* [Antologia], Bari, 1970.

¹¹⁷ Mandel (E.), *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt/M, 1972, p. 132. Mandel (E.), *Long waves of capitalist development, a marxist interpretation*, Cambridge, 1995, pp.1-7. Een criticus die Mandels empirische onderbouwing van de theorie als onvoldoende kwalificeert is: Maddison (A.), *Ontwikkelingsfasen van het kapitalisme*, Utrecht-Antwerpen, 1982, pp. 107-114; Maddison (A.), *Dynamic forces in capitalist development, a long-run comparative view*, Oxford-New York, 1991.

de belangstelling herleefde.¹¹⁸ De recessie van 1974-1975 lokte een explosie van artikelen en debat uit.

Anders dan Parvus (1901) zocht Mandel de verklaring niet in uitbreiding van de markt of zoals Van Gelderen (1913) in uitbreiding van de productie, evenmin onderschreef hij Kondratieff's¹¹⁹ verklaring die steunde op de lange levensduur van de 'grote' investeringen, of die van Schumpeter (1939; 1961), die de lange golven psychologisch afleidde uit de 'innoverende activiteit van de ondernemers'.¹²⁰ In al deze verklaringen ontbreekt, aldus Mandel, "de fluctuatie van de winstvoet", zonder welke elke verklaring tekortschiet; een visie die Mandel al in 1964 was toegedaan. De op- en neergaande beweging van de winstvoet is, zo betoogde hij, niet afhankelijk van één, maar van een reeks van verschillende factoren en het mechanisme van de ommekeer moet steeds historisch worden onderzocht. Aldus – betoogde Mandel,

"wären wir heute wieder in die zweite, durch verlangsamte Kapitalakkumulation gekennzeichnete Phase der 'lange Welle', die mit dem Zweiten Weltkrieg entstand, eingetreten" (Mandel, 1972, 115).

Een verbluffende zinsnede, opgetekend ruim voor de algemene recessie van 1974-1975.

Terwijl Mandel de omslag van een versnelde naar een vertraagde groei als onvermijdelijk karakteriseerde, achtte hij de omgekeerde beweging niet van-

¹¹⁸. Mandel werkte de lange golventheorie verder uit in de Alfred Marshall lectures waartoe hij door de universiteit van Cambridge in 1978 werd uitgenodigd. Mandel (E.), *Long waves of capitalist development, a marxist interpretation*, Cambridge, 1980 (rev. ed. London, 1995). In 1989 organiseerde Mandel met Alfred Kleinknecht en Immanuel Wallerstein een conferentie in Brussel, gewijd aan de lange golven. Kleinknecht (A.), Mandel (E.), Wallerstein (I) (eds.), *New findings in long wave research*, London, 1992.

¹¹⁹. Kondratieff (N.D.), "Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren" in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, deel 60, 1928, no. 1, pp. 1-85. Voor een kritiek op N.D. Kondratieff zie: Garvy (G.), "Kondratieff's theory of long cycles", *Review of economics and statistics*, november 1943, pp. 203-220. Voor een kritische behandeling van Mandels visie op Kondratieff: Day (R.B.), "The theory of long waves: Kondratiev, Trotsky, Mandel", *New Left Review*, september-oktober 1976, no. 99, pp. 67-82. Mandel antwoordde in: Mandel (E.), *Long waves of capitalist development, a Marxist interpretation* (re. ed.), pp. 104-105. Trotsky's kritiek op N.D. Kondratieff: Trotsky (L.), "Report on the world economic crisis and the new tasks of the communist international" in: L. Trotsky, *The first five years of the Communist International*, New York, 1945, vol. I, pp. 174-226; Trotsky (L.), "The curve of capitalist development" in: L. Trotsky, *Problems of everyday life*, New York, 1973, pp. 273-280. Voor een bespreking van Trotsky's kritiek Barnett (V.), "Trotsky, Kondrat'ev, and long waves", *Journal of Trotsky Studies*, 1994, no. 2, pp. 1-15.

¹²⁰. Voor een overzicht van moderne verklaringen – Wallerstein, Baran, Sweezy, Dupriez e.a., Gordon (D.M.), "Stages of accumulation and long economic cycles" in: T.K. Hopkins, I. Wallerstein (eds.), *Processes in the world-system*, California, 1980, pp. 9-45.

zelf door endogene – in het economisch proces verankerde – factoren op gang gebracht. Beslissend waren hier "systeemschokken" van buiten, een term afkomstig van Jay W. Forrester, maar eerder gebruikt door Trotsky die op een scala van niet-economische factoren als oorlog, revolutie en contra-revolutie doelde.¹²¹ Alleen zulke externe schokken kunnen de voor marxisten geldende paradox verklaren van een plotselinge, langdurige stijging van de gemiddelde winstvoet, zonder welke economische groei onmogelijk is.¹²² En dat was het geval na 1848, na 1893 en na 1940/1948.¹²³ Omslagen die in de marxistisch economische analyse integreerbaar zijn omdat – en we denken terug aan Mandels betoog tijdens het Frankfurter colloquium van 1967 –, verschillende sleutelvariabelen gedeeltelijke autonome variabelen zijn. Historisch onderzoek moet hun (niet mechanische) correlaties aan het licht brengen. "This vindicates again the incorporation of history into real life economics", zo concludeerde de Portugese econoom Francisco Louçã:

"Mandel's work was an example of [...] the project of exploring the integrated totality including internal economic factors, exogenous environmental changes and the mediation through socio-political developments" (Louçã, 1999, 113).

Economie en geschiedenis onlosmakelijk verbonden en bezegeld in Mandels besluit:

"We can therefore accept the idea that the long waves are much more than just rhythmic ups and downs in the rate of growth of the capitalist economy. They are distinct historical periods in a real sense" (Mandel, 1995, 82).

¹²¹ Forrester (J.W.), "Business structure, economic cycles and national policy", *Futures*, juni 1976, pp. 195-214. Forrester (J.W.), "Growth Cycles", *De Economist*, CXXV, pp. 525-543, no. 4. Zie voor het endogene/exogene debat ook: Gordon (D.M.), "Inside and outside the long swing, the endogeneity/exogeneity debate and the social structures of accumulation approach", *Review: a journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems and Civilizations*, XIV, spring 1991, no. 2, pp. 263-312.

¹²² Elders formuleert Mandel de paradox als volgt: "Is it possible, with the conceptual tools of marxist economic analysis, to explain long-term upsurges in the average rate of profit at certain historical turning points, in spite of the cyclical downturn of that same rate of profit at the end of each industrial cycle, and in spite of the secular decline pointing to the historical limit of the capitalist mode of production? Our answer to this question is a categorical 'Yes'". Mandel (E.), *Long waves of capitalist development, a Marxist interpretation*, (rev. ed.), Londen, New York, 1995, p. 9.

¹²³ De exogene factoren die een langdurige stijging van de gemiddelde winstvoet uitlokten, waren volgens Mandel: de revolutie van 1848 en tegelijkertijd de ontdekking van de Californische goudvelden; de snelle toename van kapitaalinvestering in de koloniën (imperialisme) en de ontdekking van de Zuid Afrikaanse goudvelden na 1893; de cumulatieve gevolgen van fascisme en oorlog rond 1940 in de Angelsaksische landen, vanaf 1948/1949 in West-Europa en Japan.

Maar als het laatkapitalisme een "distinct historical period" is en samenvalt met de lange golf, waarvan het begin in 1940/1948 werd teruggevonden, moet de continuïteit met de voorafgaande fase dan niet gerelativeerd worden? In het voorwoord van *Der Spätkapitalismus* noemde Mandel het naoorlogse kapitalisme terloops niet meer dan een verdere ontwikkeling van het imperialistische, monopoliekapitalistische tijdperk (Mandel, 1972, 8-9). De lange golf – met zijn unieke combinatie van tegenstellingen – lijkt als een ondergeschikt mechanisme gekarakteriseerd te worden en niet als een nieuw accumulatieregime.¹²⁴ Bracht weerzin tegen de populaire, op harmonische ontwikkeling gerichte notie van een 'georganiseerd kapitalisme' hem er toe de continuïteit te benadrukken? Dat hij geen vrede had met de term laatkapitalisme, – een chronologisch en geen synthetisch begrip –, verried hoe hij op verschillende gedachten hinkte.¹²⁵ Alsof laatkapitalisme toch niet als een 'oudere' fase alleen geanalyseerd mocht worden.

In de lange boomperiode na de Tweede Wereldoorlog bestond geen belangstelling voor de lange golventheorie. Mandel was een uitzondering toen hij in het midden van de jaren zestig voorzag dat de lange expansieve periode zou omslaan in een depressie, en dat de ommekeer einde jaren zestig, begin jaren zeventig te verwachten viel. Mandel bleek zich niet vergist te hebben.

De academische wetenschap was niet in staat geweest geschiedenis en economie te integreren. Ze kon zich geen voorstelling maken van opkomst en ondergang van de verschijnselen. Tegenstellingen werden beschouwd als een uitzondering en niet als eigen aan het systeem. Harmonie en evenwicht beheersten het economisch denken, zoals het systeem zelf geacht werd in balans te zijn.¹²⁶ Fluctuaties werden opgevat als een tijdelijke verstoring van de balans, niet als een dialectisch proces, waarin 'nieuwe' vormen opkomen en 'verbruikte' verdwijnen.

¹²⁴ David Gordon merkt op dat Mandel "pays full attention to all strands of transformation from one stage to another; he falls short nonetheless, because he fails to articulate a full methodological foundation for his interesting analysis of successive stages in the world capitalist economy". Gordon (D.M.), "Stages of accumulation and long economic cycles" in: T.K. Hopkins, I. Wallerstein (eds.), *Processes in the world-system*, California, 1980, note 10.

¹²⁵ De herkomst van de term laatkapitalisme is niet duidelijk. Volgens Frederic Jameson werd de term geïntroduceerd in de kring van de Frankfurter Schule. "It is everywhere in Adorno and Horkheimer, sometimes varied with their own synonyms (for example, 'administered society')." Jameson (F.), *Postmodernism, or, the cultural logic of Late Capitalism*, Durham, 1999 [1991], p. XVIII.

¹²⁶ In het algemeen werd aanvaard dat met "vraag"-gestuurde neokeynesiaanse technieken het evenwicht in de kapitalistische economie gewaarborgd kon worden.

Mandel plaatste in het voetspoor van Marx de geschiedenis terug in het hart van de theorie, en zette zich aan een analyse van het laatkapitalisme zodra hij een duidelijke voorstelling had van zijn historische beweging. De theorie van de lange golf hielp hem de afwisseling van eb en vloed in investeringen, productie, groei, werkgelegenheid en inkomen te begrijpen. Hij slaagde er in een nieuwe subfase in de geschiedenis van het kapitalisme te determineren die – in zijn eigen woorden – "the main characteristics of monopoly capitalism (imperialism according to Lenin's vocabulary)" handhaaft, en "significant new features" toevoegt (Arestis, Sawyer, 1992, 337). De internationalisering van productiekrachten en kapitaal, mogelijk gemaakt door de derde technologische revolutie, beschouwde hij als de hoofdtrend van het naoorlogse kapitalisme. In *Der Spätkapitalismus* en het vroeger verschenen *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika* voorzag hij het verval van de absolute hegemonie van Amerika en het afnemende vermogen van de natiestaat tot economische interventie. Zonder structurele transformaties en aanpassingen kan het kapitalisme zich niet ontwikkelen, een opmerkelijke anticipatie van het debat over globalisering dat in de jaren negentig op gang kwam.

Hoewel een aantal belangrijke elementen van *Der Spätkapitalismus* reeds in de *Traité d'économie marxiste* aanwezig was zoals de theorie van de ongelijke ruil, het bestaan van twee gemiddelde winstvoeten in het monopoliekapitalisme en de crisistheorie, ontbrak een coherente analyse van het kapitalisme na 1945. Mandels bezwaar tegen al degenen die zich door de '*trente glorieuse*' lieten meeslepen om de verzwakking van de inherente tegenstellingen te verdedigen, gold in zekere zin ook de *Traité*. Mandel had, volgens Rosdolsky, te weinig afstand genomen van de "Neoharmonikern".¹²⁷ In de loop van de jaren zestig zette Mandel zich ertoe de zwakheden te overwinnen. Met de rehabilitatie van de lange golventheorie in 1964, vervolgens met de uitwerking van het concept 'vervreemding' en de kritiek op Althussers structuralisme in *La formation de la pensée économique de K. Marx* in 1967 en tenslotte door de ontwikkeling van het dialectisch (parametrisch) concept van determinisme, eveneens vanaf 1967, legde hij de grondslag voor een analyse van het laatkapitalisme "aus den immanenten Bewegungsgesetzen des Kapitals" (Mandel, 1972, 7).

¹²⁷ R. Rosdolsky aan E. Mandel, 18 januari 1964, Archief E. Mandel, map 215.

AFKORTINGEN

CGT	Confédération Générale du Travail
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EWG	Europäische Wirtschaftsgemeinschaft
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam)
PSU	Parti Socialiste Unifié
SED/DDR	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands/Deutsche Demokratische Republik
SDS	Sozialistische Deutsche Studentenbund
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands

BIBLIOGRAFIE

Archieven

Het archief van Ernest Mandel bevindt zich op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Het bevat naast manuscripten en persoonlijke documenten een omvangrijke politieke en wetenschappelijke correspondentie van zo'n 20.000 brieven. De omvang van het archief beslaat ongeveer 35 meter. Ook de archieven van Roman Rosdolsky, Isaac Deutscher, Wolfgang Abendroth en Roman Rosdolsky berusten bij het IISG.

Literatuur

- ALBARRACÍN (J.), MONTES (P.), "Late Capitalism: Mandel's interpretation of contemporary capitalism" in: G. ACHAR (ed.), *The legacy of Ernest Mandel*, London, 1999, pp. 38-75.
- ARESTIS (Ph.), SAWYER (M.), *A Biographical Dictionary of dissenting economists*, Aldershot, 1992.
- BANAJI (J.), "Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism" in: *Historical Materialism*, 2005, vol. 13, no. 3.
- DERRIDA (J.), *Marx en Jeu/Jacques Derrida, Marc Guillaume; entretien avec Jean-Pierre Vincent*, Paris, 1997.
- GERMAIN (E.), "Roman Rosdolsky (1898-1967)", *Quatrième Internationale*, april 1968, pp. 70-72.
- HABERMAS (J.), *Theorie und Praxis*, Neuwied, 1963.
- HILFERDING (R.), *Das Finanzkapital: eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus*, Wien, 1910.
- KIDRON (M.), *Western Capitalism since the war*, London, 1962.
- KORSCH (K.), *Briefe, 1908-1958*, hrsg. M. VON BUCKMILLER, M. PRAT und M.G. WERNER, Amsterdam, 2001.

- EUCHNER (W.), SCHMIDT (A.) (eds.), *Kritik der politischen Ökonomie heute 100 Jahre 'Kapital', Referate und Diskussionen vom Frankfurter Colloquium im September 1967*, Frankfurt/M., 1968.
- LOUÇÃ (F.), "Ernest Mandel and the pulsation of history" in: G. ACHAR (ed.), *The Legacy of Ernest Mandel*, London, 1999, pp. 104-119.
- LUXEMBURG (R.), *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin, 1913.
- MANDEL (E.), *Traité d'économie marxiste*, Paris, 1962.
- MANDEL (E.), "L'Apogée du néo-capitalisme et ses lendemains", *Les Temps Modernes*, XX, nos. 219-220, août-septembre 1964, nos. 219-220, pp. 193-210. (A)
- MANDEL (E.), "The economics of Neo-capitalism" in: R. MILIBAND, J. SAVILLE (eds.), *The Socialist Register; a survey of movements & ideas*, 1964, pp. 56-67. (B)
- MANDEL (E.), "Initiation à la théorie économique marxiste", Paris, Études et Documentations Internationales, 1964, 57 pp. (*Les cahiers du centre d'études socialistes*, nos. 39-41). (C)
- MANDEL (E.), *Trattato di economia marxista*, Roma, 1965.
- MANDEL (E.), *La Formation de la pensée économique de Karl Marx, de 1843 jusqu'à la rédaction du 'Capital', étude génétique*, Paris, 1967.
- MANDEL (E.), "Kritik der Wachstumstheorie im Geiste des Kapitals" in: W. EUCHNER, A. SCHMIDT (eds.), *Kritik der politischen Ökonomie heute 100 Jahre 'Kapital', Referate und Diskussionen vom Frankfurter Colloquium im September 1967*, Frankfurt/M., 1968, pp. 239-257.
- MANDEL (E.), *Die deutsche Wirtschaftskrise, Lehren der Rezession 1966/1967*, Frankfurt/M., 1969. (D)
- MANDEL (E.), *Traité d'économie marxiste*, 2ème éd. [sans index, mais augmentée d'une annexe "L'apogée du néo-capitalisme et ses lendemains"], Paris, 1969. (E)
- MANDEL (E.), *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt/ M., 1972.
- MANDEL (E.), *Het Laatkapitalisme, proeve van een marxistische verklaring*, Amsterdam, 1976.
- MANDEL (E.), *De economische theorie van het marxisme*, 2 delen, Bussum, 1980.
- MANDEL (E.), "Partially independent variables and internal logic in classical Marxist economic analysis" in: U. HIMMELSTRAND (ed.), *Interfaces in economic & social analysis*, London, 1992, pp. 33-50.
- MANDEL (E.), *Long waves of capitalist development, a Marxist interpretation*, (rev. ed.), London-New York, 1995.
- MARX (K.), *Zur kritik der Nationalökonomie*, Berlin, 1859.
- MEYNEN (A.), "Ernest Mandel – Economie en Revolutie", *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, XXXVIII, juni 2004, no. 2, pp. 94-107.
- NEWMAN (M.), *Ralph Miliband and the politics of the New Left*, London, 2002.
- PARVUS [Israel Lazarevitsj (Alexander) Helphand], *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, München, 1901.
- ROSDOLSKY (R.), *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital', Der Rohentwurf des Kapital 1857-1858*, 2 bnd, Frankfurt am Main, 1968.
- SCHUMPETER (J.A.), *Business Cycles*, New York, 1939.
- SCHUMPETER (J.A.), *The theory of economic development*, New York, 1961.
- SINGER (D.), "Armed with a pen, notes for a political portrait of Isaac Deutscher" in: D. HOROWITZ (ed.), *Isaac Deutscher, The man and his work*, London, 1971, pp. 19-57.
- STUTJE (J.W.), "Ernest Mandels kleine oorlog, Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, november 2003, no. 12, pp. 7-51.
- TRIMBERGER (E.K.), "World Systems analysis: the problem of unequal development", *Theory and Society*, 1979-1980, vol. 8.

VAN GELDEREN (J.) (ps. J. Fedder), "Springvloed – beschouwingen over industriële ontwikkeling en prijsbeweging", *De Nieuwe Tijd*, 1913, nos. 4,5 en 6 (avril, mai, juni 1913).
WALD (A.), *The New York Intellectuals, The rise and decline of the anti-stalinist left from the 1930s to the 1980s*, North Carolina, 1987.
WOLF (E.R.), *Europe and the people without history*, Berkeley, 1982.

Ernest Mandel. Du *Traité d'économie* au *Der Spätkapitalismus*. Une odyssée en science et en politique

JAN WILLEM STUTJE

RÉSUMÉ

Entre 1940 et 1980, Ernest Mandel analyse de nombreux aspects du capitalisme. Il donne les prestigieuses conférences Alfred Marchal à l'université de Cambridge (1978) et rédige les introductions savantes à la traduction du *Das Kapital* de Marx, commise par Penguin (1976-1981). Ses œuvres magistrales intitulées *Traité d'économie marxiste* (1962) et *Der Spätkapitalismus* (1972) exerceront une influence non négligeable sur les mouvements sociaux des années soixante et septante du siècle passé.

L'auteur de l'article tente de lever le voile sur la genèse des travaux d'histoire économique de Mandel. Il suit l'élaboration de la synthèse du capitalisme "tardif" – troisième phase du capitalisme après celles de la libre concurrence et de l'impérialisme –, positionne Mandel dans la tradition marxiste et explore, à partir de la fin du dix-huitième siècle, les aspects neufs de sa contribution au débat sur le capitalisme.

Le *Traité d'économie marxiste* constitue sans nul doute une expérience audacieuse. L'auteur montre comment Mandel resitue l'histoire au cœur de la théorie économique de Marx et la manière dont ce dernier, tout en dépassant l'eurocentrisme, focalise l'attention, non seulement, sur l'Asie pré-coloniale, mais aussi sur l'Afrique, le monde de l'islam et l'Amérique pré-colombienne. Le contexte matériel dans lequel l'œuvre prend naissance est largement pris en compte: la guerre froide et le mouvement ouvrier international, dont l'idéologie se fonde sur la "sociale démocratie" et un canon marxiste inspiré

par Staline. Le lecteur est également introduit dans le monde de Mandel. Il fait la connaissance de ses 'maîtres et amis', qui, durant la période du "darkness at noon", ont entretenu le lien avec le marxisme créateur du début du vingtième siècle. L'auteur s'attarde longuement sur la relation de Mandel avec l'historien d'origine ukrainienne et polonaise, Roman Rosdolsky (1898-1967). Sans la réflexion critique de ce dernier, l'ouvrage *Der Spätkapitalismus* n'aurait pas vu le jour.

Mandel y a consacré plus de dix ans de sa vie. Des études partielles l'ont aidé à saisir progressivement l'anatomie de la synthèse envisagée. L'article montre comment Mandel réhabilite la 'théorie des mouvements longs', qui lui permet d'expliquer l'expansion exceptionnelle d'après-guerre et de prévoir la fin des 'golden days of capitalism'.

Dans la plus philosophique de ses œuvres, *La formation de la pensée économique de Karl Marx, de 1843 jusqu'à la rédaction du 'Capital', étude génétique* (1967), Mandel analyse le développement du concept de l'aliénation chez Marx et se défend contre Louis Althusser. Le marxiste et structuraliste français taxe la thèse de son confrère de romantique, non scientifique et pré-marxiste.

À la différence de Althusser, Mandel interprète la méthode scientifique de Marx comme génétique et évolutive. Elle a pour objet de soumettre chaque catégorie fondamentale à un examen historique. Grâce à cette démarche, Mandel présente une théorie du capitalisme dans laquelle la dynamique du système ne se réfère pas à une seule catégorie, mais résulte d'un agencement de variables dépendantes et partiellement autonomes. Il insiste sur le fait que sa théorie se fonde sur un concept dialectique d'un déterminisme offrant la possibilité de choix dans le processus économique et historique.

L'étude se termine en 1972, dans l'agitation de Berlin Ouest, où Mandel est professeur invité de l'Otto-Suhr-Institut für Politikwissenschaft, institution donnant le ton à l'époque. Au cours de débats animés avec ses étudiants et ses collègues, il défend son point de vue contre un train de critiques parfois acerbes et aplanit les dernières difficultés théoriques. Il y trouve enfin la reconnaissance académique, que son propre pays avait refusée.

**Ernest Mandel. From the *Traité d'économie* to *Der Spätkapitalismus*.
An odyssey in science and politics**

JAN WILLEM STUTJE

SUMMARY

Between 1940 and 1980, Ernest Mandel (1923-1995) studied many aspects of capitalism. He gave the prestigious Alfred Marshall lectures at the University of Cambridge (1978), wrote the erudite introductions to the Penguin translation of Marx's *Das Kapital* (1976-1981) and had great impact on the social movements which emerged in the Sixties and Seventies of the last century with his magna opera, *Traité d'économie marxiste* (1962) and *Der Spätkapitalismus* (1972).

This article attempts to unravel the story of the development of Mandel's economic historical work. It follows the search for the synthesis of late capitalism, the third stage of capitalism after the stages of free competition and imperialism, positions Mandel in the Marxist tradition and looks for what was innovative in his contribution to the debate on the development of capitalism from the end of the eighteenth century.

The *Traité d'économie marxiste* was a provocative experiment. The author shows how Mandel replaced history into the core of Marx's economic theory and how he superseded Eurocentrism by independently asking for attention for pre-colonial Asia, but also for Africa, the Islamic world and Pre-Columbian America. The material context in which the work developed is dealt with extensively: the Cold War and an international labour movement in which social democracy and Marxist canon inspired by Stalin ruled the ideological roost. The reader is led into Mandel's world and is introduced to his 'masters and friends', who during the 'darkness at noon' kept alive the bond with creative Marxism from the beginning of the twentieth century. The relationship between Mandel and the Ukrainian-Polish historian Roman Rosdolsky (1898-1967), without whose critical reflection *Der Spätkapitalismus* could not have come about, is described in great detail.

Mandel worked on the synthesis for more than ten years. Monographs helped him to gradually understand the anatomy. The article shows how Mandel rehabilitated the forgotten 'long wave theory', which enabled him to

offer an explanation for the exceptional post-war expansion, but also made him predict the end of the 'golden days of capitalism'.

In *La formation de la pensée économique de Karl Marx, de 1843 jusqu'à la rédaction du 'Capital', étude génétique* (1967), his most philosophical work, Mandel analysed the development of Marx's alienation concept and defended it against the French Marxist and structuralist Louis Althusser, who rejected it as being romantic, non-scientific and pre-Marxist.

In contrast to Althusser, Mandel understood Marx's scientific method as genetic-evolutional with the task of performing historical research on each fundamental category. It enabled him to present a theory of late capitalism in which the dynamics of the system were not deduced from one single category, but from an arrangement of dependent and partly independent variables; a theory which, as he himself emphasised, was based on a dialectic concept of determinism which left open the option of choices in the economic and historical process.

Mandel's study was completed in 1972 in a turbulent West Berlin, where as visiting professor at the leading Otto-Suhr-Institut für Politikwissenschaft he defended his vision against a chaos of sometimes hostile criticism in lively debate with students and confreres and where the last theoretical differences were ironed out. There he found the academic acknowledgement he lacked in his own country.